

СРПСКО ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО

YU ISSN 0513-9449

ЗЕМЉА И ЉУДИ

ПОПУЛАРНО НАУЧНИ ЗБОРНИК

Свеска 58

УРЕДИО

Др ВЛАДАН ДУЦИЋ

БЕОГРАД
2008.

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР:

Др Владан Дуцић, др Снежана Ђурђић,
мр Милован Миливојевић, мр Стеван Савић, Игор Рилл

Издавач:

Српско географско друштво
Студентски трг 3/III, Београд, тел. 011-2184-065

Технички уредник:

Др Снежана Ђурђић

Штампа:

„Форма Б”, Београд, тел. 2777-104

Тираж:

300 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

91

ЗЕМЉА И ЉУДИ : популарно научни
зборник / уредио Владан Дуцић. – 1951. св.

1- . – Београд (Студентски трг 3/III)

: Српско географско друштво, 1951 –
(Београд : Форма Б). – 20 цм

Годишње

ISSN 0513-9449 = Земља и људи

COBISS.SR – ID = 106309383

С А Д Р Ж А Ј

У ЗАВИЧАЈУ ВУКА И ЦВИЛИЋА	7
Величко Петрушевски	
ЛИМНОЛОГИЈА И ЕКОЛОГИЈА	11
Др Стеван Станковић	
СУПЕРВУЛКАНИ.....	21
Винка Мариновић	
НАЛШИРА УЛИЦА У СРБИЈИ	29
Мр Александар Крајић	
СПОМЕНИК РАТНИХ ОДЛИКОВАЊА ГРАДА ШАПЦА.....	33
Мр Љиљана Грчић	
АВАЛА	39
Милена Предојевић	
ТУРИЗАМ ЂЕРДАПА	45
Др Стеван Станковић	
ДАЛИЋКО ЈЕЗЕРО – НЕКАДА „ГОРСКО ОКО” ГОЛИЈЕ.....	55
Ана Борисављевић	
КЛИСУРА ЖДРЕЛО У СЕЛУ СТОГАЗОВАЦ	61
Мр Микица Сибиновић, Милан Петковић	
КУЛТУРНЕ ВРЕДНОСТИ ТРЕБИЊА	67
Марија Божовић, Рајко Голић	
НАЈВЕЋИ НАЦИОНАЛНИ ПАРК НОРВЕШКЕ	77
Др Снежана Ђурђић	
ПОЗДРАВ ИЗ ЗЕМЉЕ ОРЛОВА.....	83
Ратомир Веселиновић	
ЗАКАВКАЗЈЕ.....	91
Др Драган Петровић	
СТАРЕ И НОВЕ МЕРЕ	99
Миле Милосављевић	

РЕЧ УРЕДНИКА

Поштовани читаоци,

излазимо педесетосми пут, на 106 страна и са већ традиционалним прилозима у боји.

У овом броју можете прочитати:

- чија је мисао да се „географија учи на ногама”?
- Где се налази Мајчинско језеро?
- Где се налазила Атлантида и зашто је нестала?
- Где је и како настала најшира улица у Србији?
- Који је наш град Мали Париз, али и Српски Верден?
- Где се у Србији налази планина Преграда?
- Где се налази наша најочуванија средњовековна тврђава?
- Где се по предању окупљају најлепше горске виле?
- Где се налази пећина у којој је боравио Марко Краљевић?
- Који је град „песник међу градовима”?
- Где се налази највећи пинеплан у Европи?
- Ко је био „муслимански Бонапарта”?
- Како се данас живи у Колхиди древних Аргонаута?
- Колико течности стаје у један кондир?

Уредник,

Др Владан Дуцић

У ЗАВИЧАЈУ ВУКА И ЦВИЈИЋА

Са првим пролећним данима традиционално почињу излети и екскурзије ученика основних и средњих школа. Циљ наведених путовања је не само рекреација и забава ученика већ и учење. На екскурзијама се учи на посебан начин. Научено градиво из више образовно-васпитних области у школским клупама посетом појединим просторима исто се проширује и претвара у трајно стечено знање.

Географски факултет Универзитета у Београду полазећи од мисли Јована Цвијића да „географија се учи ногама” припрема стручњаке више профила који путовања, излете, екскурзије претварају у доживљаје трајне вредности. Стечена искуства на овај начин користе се касније кроз научну и наставну праксу. Иста се преносе на млађе генерације и тако своја знања, доживљаје, сусрете чувају од заборавља.

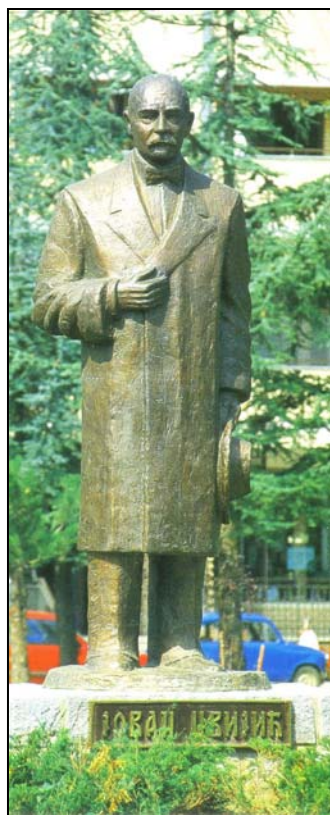
У суботу, 19. априла 2008. године студенти прве године туристичког смера на Географском факултету у Београду извели су своју прву наставно-научну екскурзију. Предвођени проф. др Стеваном М. Станковићем обишли су Јадар, завичај Вука Караџића и Јована Цвијића.

Модерни аутобус уз опуштену атмосферу путника брзо је савлађивао растојање између Београда и Лознице. Досаде и монотоније није било. Преко микрофона плеле су се речи и реченице професора Станковића у прелепу причу о Београду, Сави и Дунаву, Срему, аутопуту Београд – Загреб, Шапцу и мачванским селима. Деоницу пута између Шапца и Лознице професор Станковић вешто је искористио за причу о повратцима Јована Цвијића, о празницима, зимским и летњим одморима кући. Студенти су упијали сваку изговорену реч о прашњавом или барама испуњеним путем, превозним средствима, те венцима и повијарцима Гучева, лозничке цркве, дуго жељеним сусретом са мајком Маријом.

Лозница, и званично са епитетом град, у новој административној подели Републике Србије стално мења свој лик новим улицама, пословним и стамбеним објектима. И ако већ подуже време некадашњи хемијски гигант „Вискоза” не ради, становници Лознице проналазе

своје место у склопу нових делатности. Посебно су присутни угоститељство, трговина и туризам.

Прво одредиште и подужи одмор наших младих туризмолога је Бања Ковиљача. Поплочане стазе у бањском парку, разлистало дрвеће и расцветале површине пружају пријатан ужитак за шетњу и одмор. Обилазе се угоститељско-смештајни капацитети. Тече прича о здравствено-рекреативној намени „Подрињске лепотице”.



*Споменик Јовану Цвијићу у
Лозници*

У Лозници, после обиласка цркве Покрова пресвете Богородице на лозничком Шанцу познатом из славног војевања против босанских муслимана за време Првог српског устанка, обилазе се спомен-обележја Јована Цвијића.

Стари споменик великог научника је близу лозничке цркве и Основне школе „Анта Богићевић”, коју су својевремено похађали Вук Карацић и Јован Цвијић. Пажљиво се слушају речи професора Станковића о прецима Јована Цвијића. Казивање о Јовану Цвијићу у Лозници доживљава се скоро мистично.

Пред новим спомеником Јована Цвијића на истоименом тргу, укратко, своје колеге о подизању споменика и вајару, Дринки Радовановић из Београда, обавештава Милица Тешић, некадашња ученица друге, лозничке основне школе „Јован Цвијић” основане 1953. године. Сазнајемо да су у Лозници Цвијићу подигнуте и две спомен-бисте и да његово име носи и најлепша улица, данас пешачка зона.

Од 1953. године у Лозници делује подружница Српског географског друштва која је носилац дела манифестације „Цвијићеви дани”. Дознајемо да је и тек основано Друштво српско-руског

пријатељства у Лозници у петак, 11. априла 2008. године понело име Јована Цвијића. Циљ основаног Друштва је проширење пријатељских, образовних и културних веза два пријатељска народа.

Пут за Тршић води нас поред ОШ „Јован Цвијић” и Лагатора, некадашњег имања Вука Караџића, а данас новог центра Лознице. Ту је нова црква, спортска хала, бензинска пумпа, туристичко-угоститељски објект „Ad drinum”. У догледно време предвиђена је и изградња стамбеног комплекса.

Тршић, родно место Вука Караџића, дочекује посетиоце у новом руху: узоране њиве, расцветане ливаде и жубор речице Жеравије пружају мир и спокој. На паркингу аутобуси и аутомобили поштовалаца реформатора српског језика. То су први излетници и екскурзијанти. Свима је одредиште кућа великог Вука.

Поред асфалтне стазе су исписане на дрвеним таблама народне пословице и мудрости које је сачувао од заборава Вук Караџић.



Манастир Троноша

На Вуковој спомен кући стари, дотрајали дрвени кров замењен је новом шиндром. Скоро два месеца вешти мајстори из Сирогојна, Будиша Секулић и Миле Бојовић око 20 m³ храстовине претворили су у лепе дашчице, шиндру којом су покрили Вукову кућу и тако зауставили прокишњавање и пропадање овог знаменитог објекта. Из приче кустоса,

Марије Шћећић и Драгице Игњатовић, дознајемо да је Вукова кућа саграђена 1933. године на месту где је била његова родна кућа, која је изгорела 1813. године. Заједно са окућницом Вукова кућа је још 1972. године проглашена за културно добро од изузетног значаја.

Поред спомен куће у Тршићу до јесени биће реконструисано и сабориште, а конзерваторски радови обавиће се и на Доситејевом музеју. Конзерватори Етнографског музеја из Београда већ су извршили конзервацију 210 предмета из Вукове куће и осталих објеката.

Од Тршића пут нас води до средњовековног манастира Троноше, задужбине краља Драгутина и његове жене Кателине. Високи зидови и тешка капија чувају лепоту цркве и манастирских конака. У старом конаку је смештен и Вуков музеј раног школовања. Поред манастира у хладу разлисталих липа пажњу посетилаца привлачи капелица и чесма Девет Југовића. У манастиру поред историјата истога дознајемо и о експлоатацији, односно флаширању природне, питке воде „Троноша”. Она се углавном пласира у иностранству.

Ваљевским путем до Завлаке, а касније преко планине Цер, стиже се у Шабац. У подножју ове планине је мало историјско место Текериш. Задржавамо се поред спомен-обележја победницима Церске битке. Велики громадни споменик са натписом „Ваша дела су бесмртна” симболизира херојску одбрану српског војника и народа Јадра у Првом светском рату.

У повратку, на релацији Шабац – Обреновац, пратећи ток Саве у наручје моћног Дунава, наша једнодневна екскурзија Јадру завршава се док иза нас Сунце полако залази.

Утиске са овог лепог путовања тек ћемо сређивати, али сигурно знамо да завичају Вука и Цвијића треба се чешће враћати, великанима у походе долазити.

Величко Петрушевски

ЛИМНОЛОГИЈА И ЕКОЛОГИЈА

Природна и вештачка језера су интересантни хидрографски објекти, којих има у готово свим деловима наше планете. Географски размештај им је тако сложен да правилности нема. За разлику од појединачних усамљених језера (Чад у Африци, Еир у Аустралији), постоје језера која представљају лавиринт воде и копна, карактеристичан за Финску, Шведску, Пољску, Канаду, северне делове Сибира, приобаља и делте неких великих река.

Специфичности за уважавање

Чињеница да језера у пространој Аустралији има мање од 800, у маленој Финској 187.870, у сливу реке Об 479.233, јасно потврђује њихову специфичност. То још више долази до изражаја када упоредимо Каспијско језеро, нешто мање од Балканског полуострва и Риблије језеро на Дурмитору, мање од фудбалског игралишта.

Бајкалско језеро је 400 m дубље од Јадранског мора и као такво садржи једну петину слатке воде на копну. Има 520 притока и само једну отоку Ангара. У Бајкалу живи 1.219 врста животиња и 773 врсте биљака. Од укупног броја биљних и животињских врста 58% су ендемити. Језеро Титикака (на језику домородаца оловна стена) у Андима лежи на надморској висини од 3.812 m. Површина му је 8.300 km², а највећа дубина 304 m. Припада Боливији и Перуу и код староседелца приобаља познато је као Мајчинско језеро, јер је ту поштован култ богиње мајке. Језеро Мртво море је у депресији нижој од нивоа светског мора 392 m. Како му је највећа дубина 356 m, најнижи делови дна басена су му 748 m испод нивоа океана.

Велика Америчка језера, површине три пута веће од Србије, представљају међународни пловни пут. Приобаље им је густо насељено, на више места законом заштићено у виду националних паркова и резервата. Горње језеро, Мичиген, Хјурон, Ири и Онтарио, са реком и водопадом Нијагара, спадају у најпосећеније хидрографске објекте на Земљи, те су еколошки процеси и проблеми овде бројни и разноврсни.

Године 1972. Палићко језеро је било толико загађено да је морало бити исушено. Прокопавањем канала вода је одведена у Тису, а са језерског дна склоњен је 2 до 3 метра дебео слој муља са годинама акумулираним отровним материјама.



Поглед на део Палићког језера после санације

За само неколико дана, у фебруару 1963. године, клижењем стеновито-земљане масе преграђена је клисураста долина реке Височице недалеко од Пирота и створено 7 km дугачко и преко 35 m дубоко Завојско језеро, чија је вода потопила село Завој. Пре акумулације воде Ђердапског језера на виши положај је измештена Трајанова табла. Обимним археолошким истраживањима откривено светски значајно насеље Лепенски вир из осам хиљадите године пре наше ере. Интересантно је да на бранама обе хидроелектране на Дунаву у Ђердапу и код Михајловца, нису изграђене рибље стазе те је спречено кретање икромосних риба из доњег тока Дунава ка вировима Ђердапа ради мрешћења. Лов великих моруна и јесетри је прекинут, а самим тим смањена производња кавијара, најскупље намирнице, једног од симбола Кладова.

Наведене и друге карактеристике чине језера привлачним за истраживање, јер су то водени објекти вишеструког значаја, наглашене

еволюције, мале моћи саморегулације и лаке подложности деградацији, те су еколошки односи, процеси и појаве у њима, као и у сливовима са којих се хране водом, веома сложени. Једном загађена, готово никада не могу успоставити првобитно стање. Односе лимнологије и екологије, потребно је систематски пратити, научно потврђивати и апликативно решавати. Ово због тога што природна и вештачка језера представљају својеврсна „мала мора”. Вода уопште, посебно вода акумулирана у језерима, својеврсно је друштвено богатство и зато се са њом мора поступати организовано, научно засновано, апликативно реално и еколошки осмишљено.

Развој науке о језерима

Укупна површина језера на Земљи износи $2.680.000 \text{ km}^2$. То значи да покривају територију 30,3 пута већу од Србије. Најпре проучавана у склопу физичке географије, почев од 1885. године, језера су предмет проучавања самосталне хидролошке научне дисциплине у свету познате под називом лимнологија (лимне – језеро, логос – наука).



Бованско језеро на Сокобањској Моравици

Оснивачем лимнологије сматра се швајцарски научник Франсоа Алфонс Форел (1841-1912), професор Универзитета у Лозани, града у

приобаљу Женевског (Леманског) језера. Овај истраживач ледника и језера, 1885. године, на Међународном географском конгресу одржаном у Лондону, изложио је основе лимнологије, указао на циљеве и задатке нове науке. Доследан теорији лимнологије, између 1892. и 1904. године, објавио је тротомну монографију о Женевском језеру на укупно 1.904 стране. Уз то, 1901. године, публиковао је књигу *Основе лимнологије*. За нас је она од посебног интереса јер је исту детаљно приказао Јован Цвијић у Географским анализима штампаним у Француској 1901. године и касније преведеном код нас.

Оснивач наше савремене географије, Јован Цвијић, је у више својих радова и књига третирао различите проблеме лимнологије. Поред *Атласа језера Македоније, Старе Србије и Епира* (1902), обиље података значајних за познавање ледничких језера Балканског полуострва (Рила, Дурмитор, Проклетије), публиковао је у монографијама и чланцима о глацијацији. Године 1902. објавио је рад о језерима криптодепресијама у Европи. Нешто касније (1911), објавио је тротомну монографију (1.270 страна) *Основе за географију и геологију Старе Србије и Македоније*. У вези с тим, забележено је и следеће: „Има оправданог разлога да се у Југославији говори о језерима у Грчкој. Отац српске географије, Јован Цвијић, био је први који је на неким језерима данашње Грчке крајем прошлог и почетком садашњег века вршио научна испитивања. То помињемо са захвалношћу. Са њим и после њега српски научници Петар Јанковић и Синиша Станковић трудили су се да унапреде лимнологију данашње Грчке”.

Из првог периода развоја лимнологије (руски „озероководение”), пажњу привлаче постављање првог водомера на Ладошком језеру (1724), књига о Ладошком језеру (1875), помињање Палића као бањског места (1780), постављање водомера на Каспијском језеру (1830), монографија о језерима у изворишту Волге (1889), Атлас Француских језера (1892), чланак о морфометрији Боденског језера (1894), Атлас аустријских алпских језера (1895), докторска дисертација Е. С. Маркова о методама испитивања језера (1902), докторска дисертација Лева Семеновича Берга о Аралском језеру (1908). Нешто касније (1922) објављена је књига *Језера света*. Био је то тада најпотпунији преглед језера на свим континентима. Таблице са 23 различита показатеља језера и данас су за уважавање.

Године 1922. основана је Међународна асоцијација за теоријску и примењену лимнологију, која је убрзо имала 800 чланова из целог света и организовала конгресе у Немачкој, Аустрији, Русији, Италији,

Мађарској и Холандији. Године 1934. одржала је конгрес у Београду, са активним учешћем нашег професора Симише Станковића (1892-1974), биолога и еколога, човека који је основао лимнолошку истраживачку станицу и мрестилиште на Охридском језеру и написао књигу „Охридско језеро и његов живи свет”.

Уводни реферат на светски значајном скупу лимнолога у Београду изложио је немачки лимнолог А. Тинеман, професор из Кила, један од најбољих познавалаца еутрофизације хидрографских објеката, који је, поред осталог, истакао велики значај Балканског полуострва за регионалну лимнологију Европе. Конгресу лимнолога у Београду, присуствовало је 150 научника из 18 земаља. Поднето је 70 реферата. Тих дана Београд је био лимнолошки центар света. Учесници скупа посетили су Охридско језеро и Плитвичка језера.



Сребрно језеро код Великог Градишта

Од посебног значаја за развој лимнологије су радови америчког научника Хенрија Хатчинсона, професора зоологије на Универзитету Јејл. Предмет његових истраживања била су бројна језера Северне Америке, Африке, Индије и Тибета. До детаља се бавио екологијом језера, као и теоријом и методологијом лимнологије. Године 1957. објавио је обимну књигу *Основе лимнологије – географске, физичке и*

хемијске карактеристике језера, за коју је, поред осталог, искористио 945 библиографских јединица из више периода и научних дисциплина.

Из обиља књига посвећених лимнологији, истичемо обимно дело *Лимнологија – језерски и речни екосистеми*, Роберта Г. Вецера, штампано у Лондону 2001. године на 1.006 страна. Посвећено савременим проблемима загађености и заштите лимнолошких објеката, до детаља предочава појаве и процесе који утичу на промене екосистема језера. Реч је о променама биодиверзитета природних и вештачких језера, условљеним заслањивањем, загађивањем воде, таложењем еродираних материјала, повећаним степеном киселости, присуством тешких метала и радионуклида.

Језера у светлу екологије

Лимнологија обухвата многе појаве, процесе и објекте који се односе на слатководна, слана и слана језера. Од првих истраживања до савременог стања, пређен је значајан научно-истраживачки и апликативни пут. Ограничена најпре на хидролошке и хидрогеографске проблеме језера, лимнологија је представљала географску дисциплину. Данас равноправно припада биологији и хемији, јер језера, као делови површине Земље, свом својом разноврсношћу предмет су мултидисциплинарних и интердисциплинарних истраживања и одговарајућих апликативних радова на терену. Поменутих наукама, све више се приближава екологија, јер су језера својеврстан спој живе и неживе, еволутивне природе са низом особености које треба познавати и уважавати.

Ајнар Нојман, професор Универзитета у Линду (Шведска) је истицао да је лимнологија рационална наука о језерима која показује све већу тежњу да постане скуп регионалних студија о појезерјима, јер за то у многим земљама постоји обимна грађа. Он истиче да „регионална лимнологија проучава варијације у саставу језерских и других слатких вода, као и распрострањење различитих организама који те воде насељавају. Чак и на основу сасвим елементарних проучавања лако је утврдити да се поједина стања језерске средине, на први поглед врло разнолика, могу свести на релативно ограничен број основних типова. Ко познаје прост и јасан склоп јужне Шведске, лако ће разумети зашто се управо у тој области могла први пут јавити регионална лимнологија”.

Лимнологија као научна дисциплина, са резултатима од практичног значаја, уско је повезана са неколико природних и

техничких наука, чије методе користи у изворном или измењеном облику, градећи сопствену методологију. Реч је и о коришћењу инструмената, који су на великим језерима исти као они за проучавање мора, а на малим језерима се модификују према потребама. То проистиче из жеље лимнолога да продру у све тајне језера као јединствених хидрографских објеката на Земљи.

Развој сазнања о нашој планети и води на њој, усмерава лимнологију на целовитост животне средине у којој се одвијају бројни еколошки процеси. У вези с тим „слатке и уопште континенталне воде нису за лимнологију само делови Земљине површине покривени водом. Оне су у исто време и делови животног простора испуњени живим светом који такође њима припада. У испитивању водених организама, њихових узајамних односа и односа према условима водене средине, лимнологија се одваја од географије у ужем смислу и залази дубоко у област биологије. Јер су односи живих бића према условима животног простора објекат биологије, специјално њене дисциплине екологије, и лимнологија припада стварно екологији кад испитује живи свет слатких вода”.

Сложене директне, индиректне, повратне везе и условљености елемената животне средине – воде, копна, климе, биосфере, човека и друштва, стављају пред лимнологију значајне научне задатке и обимне апликативне захвате. Ово утолико више што се исправно схвата да су природна и вештачка језера значајни резервоари слатке воде, која је све потребнија човечанству и има праву уопште вредност само ако је чиста. Познавање особености језерских басена, воде у њима, приобаља и сливова, подразумева стрпљив и организован рад не само појединаца, већ екипа научника и практичара, као и бригу и материјалну подршку друштвене заједнице. Само у таквим условима лимнологија може бити друштвено корисна. Ово посебно важи за континентална пространства сиромашна домицилним водама, где је планирање, стварање и експлоатација лимнолошких објеката прека потреба.

Захвати преграђивања великих река и стварање пространих вештачких језера у свету су превазиђени (са изузетком Кине), јер једном потопљене обрадиве површине, исељена насеља и споменици, не могу се ничим надокнадити. Савремено човечанство, у борби за очување плодног земљишта речних долина, мора се опредељивати за мања, вишенаменска, вештачка језера која не нарушавају вековима успостављане еколошке односе и процесе у животној средини, већ исте унапређују на добробит природе, привреде, становништва и насеља.

Лимнологија има задатак да синтетизује у јединствену целину индивидуалитете вишег реда – слатководна, слана и слана језера. Она изучава анорганско и органско, живи свет и животне услове у језерима. То значи да је лимнологија наука наглашене синтезе, која настоји да географско, геолошко, физичко, хемијско и биолошко изучавање споји у јединствену научну целину на чијим резултатима морају почивати практични радови на терену у вези туризма, рекреације, наутике, пловидбе, водоснабдевања насеља, водоснабдевања индустрије, наводњавања обрадивих површина, утицаја на климу и микроклиму окружења, производње електричне енергије, заустављања поправних таласа, оплемењивања малих вода, сплаварења дрвне грађе, акумулације вученог наноса, спортског и комерцијалног риболова, уређења приобаља, риболова, манифестација на води и слично.

Заштита језера

Очување животне средине подразумева очување, унапређење и сврсисходну валоризацију природних и вештачких језера. Да би се реализовала правилна и на дужи рок осмишљена заштита животне средине, потребно је уважавати еколошка начела и доследно их примењивати свуда и увек. Реч је о поставкама концепције активне заштите животне средине која се испољава као претеча идеја о одрживом развоју.

Заштита животне средине не сме се сводити само на заштиту појединих природних и антропогених вредности, реткости, објеката и комплекса, већ се животна средина мора штитити у целини. Заштита језера не подразумева само заштиту већих лимнолошких објеката или препознативих појезерја, већ свих језера у целини, без обзира на њихов садашњи значај, величину и тренутну употребну вредност. Заштита природних и вештачких језера не значи њихово изоловано посматрање у односу на приобални простор и слив река којима припадају. Заштита језера мора бити саставни део научно осмишљених и апликативно остваривих акција, јер су односи језера, окружења и слива бројни и сложени, синхрони и асинхрони, колициони и комплементарни, уређени и стохастички, историјски и савремени, тренутни и перспективни. До најфинијих детаља су условљени местом, временом, односима живе и неживе природе, еволутивном фазом развоја, апликативним захватима и могућностима друштва да на прави начин осмишљава и реализује задатке.



Законом заштићено Лудашко језеро

Природна и урбана средина нису међусобно супротстављене, али је чињеница да се урбана средина шири на рачун руралне и слободне. Како се у приобаљу и сливовима неких језера налазе мања и већа сеоска и градска насеља, старији и новији туристичко-угоститељски објекти, елементи инфраструктуре и друге творевине савременог друштва, угроженост језера се повећава, те се и мере заштите морају умножавати, осавремењивати и доследно спроводити на терену.

Заштита животне средине и језера у њој, не може се поистоветити са конзервацијом исте. Заштита мора бити таква да максимално служи виталним потребама човека и друштва. Заштита језера не сме да буде циљ сама себи, већ тако осмишљена и изведена да омогућава најрационалније коришћење воде без штетних последица по акватичне екосистеме и без давања предности једним корисницима над другим, или једној делатности над другом, узводних над низводним. Заштита лимнолошких објеката не треба да буде таква да се првобитно стање, морфометријске одлике, водни биланс, термички режим и еколошки односи и процеси не могу препознати. Заштита језера је најцелисходнија ако се реализује са најмање промена вековима успостављаних хидролошких, климатских, микроклиматских, животних и еколошких односа, појава и процеса.

Заштита лимнолошких објеката не сме последично да прати развој привреде и друштва у непосредном окружењу, сливу или регији. Она мора да представља планирање које претходи развоју привреде и друштва. Спречавање загађења језера, као превентивна акција, много је боља, ефикаснија и сврсисходнија од санирања последица већ нарушене еколошке равнотеже, погоршаних услова станишта и ареала. Планирање које претходи развоју може се усмеравати ка јасно жељеним циљевима и реализовати до унапред предвиђених детаља. За разлику од тога, санација већ угрожених језера, њихова ревитализација и успостављање првобитних еколошких односа, скуп је и неизvestан посао, оптерећен бројним непознатим појавама и процесима. На примеру језера Палић у то су се многи уверили. Палић је јавна опомена свима онима који прекомерно загађују животну средину. Загађено, исушено, уз много проблема поново напуњено, чини се никада неће достићи изворну чистоћу од пре једног или два века.

Др Стеван М. Станковић

СУПЕРВУЛКАНИ

Разорнији и страшнији од вулкана могу бити само **супервулкани**. Супервулкани или мегакалдере су популарни називи за ову појаву која је све чешће предмет истраживања разних научника. Супервулканом се назива она вулканска ерупција која производи преко 1.000 km³ избаченог материјала. Они се такође сматрају способним за избацивање више од хиљаду мегатона (милијарди тона) стратосферских аеросола и честица прашине димензија мањих од једног микрона, које се дуготрајно, чак више година, задржавају у високим слојевима атмосфере. Оне тада одбијају сунчево зрачење и изазивају глобално захлађење („вулканска зима”). Потпуно су извесни мрачни прорачуни о штети коју би овакве ерупције изазвале по човечанство, а што је такође важно, на биосферу читаве планете. Најмрачнија предвиђања износе да би то био слом савремене цивилизације. Међутим, ово је питање које се може разматрати са многих аспеката, а само једно од њих је малопре поменуто катастрофичко виђење ове тзв. „нове глобалне претње“. Треба поменути и да се супервулкани разликују од обичних вулкана. Код њих је магма потпуно затворена дубоко под земљом и не може избити на површину, а простире се на огромним територијама. Она се временом гомила у огромним количинама, топи околно стење, шири се и под притиском надима више слојеве литосфере, надимајући топографску површину и њене слојеве стена. Када притисак магме постане толико јак да савлада отпор стена изнад ње, она просто излети напоље пробијајући огромне слојеве полурастопљеног стења и земље. Ерупција супервулкана може избацити толику количину вулканског материјала, да би се његовим пепелом могла покрити читава Велика Британија у дебљини од четири метра.

Најмаркантније и најснажније ерупције супервулкана, које су се догодиле у геолошкој историји Земље, а које су имале огроман утицај на природу и становништво, су следеће: **Тоба** на Суматри, **Јелоустоунска калдера** у САД-у, **Тамбора** и **Кракатау** у Индонезији, **Везув** и **Санторини** у јужној Европи.

Тоба (Суматра) је индонежански супервулкан који је експлодирао пре 74.000 година, а последице су биле глобалне. Том приликом

избацио је око 2.800 km^3 вулканског материјала и преко 3 милијарде тона (3.000 Mt) сумпор-диоксида у стратосферу, тако да је потпуно блокирао сунчеве зраке. Сумпор-диоксид је један од најопаснијих производа како вулканске активности, тако и у новије време људске индустрије. Количина сумпор-диоксида избачена у суперерупцији Тобе најмање стотину пута је већа од оне коју су избацили вулкани из писане историје (Везув, Помпеја...). Сумпор-диоксид се у атмосфери претвара у аеросоле сумпорне киселине који бивају постепено испрани кишом током више година (тзв. киселе кише). У узорцима леда које су геофизичари пронашли на Гренланду, највећа вредност сумпорне киселине подудара се са временом ерупције вулкана Тоба и то у току шест година. Ово јасно показује да се густ вулкански облак са свим погубним ефектима проширио преко читаве Планете.

Занимљивост везана за ову ерупцију односи се на савремену хипотезу о ефектима суперерупција, а засновану на људској генетици. Подстицај за ову хипотезу био је тзв. „Пројекат људског генома“ (Human genom project), након кога се за научнике отворио читав низ питања везаних за људску еволуцију. Овај пројекат је, укратко, имао за циљ мапирање око 100.000 гена људских генома, тј. тачно одређивање редоследа 3 милијарде нуклеинских база које изграђују молекуле ДНК. Међу првим открићима била је запањујућа униформност људске генетске структуре. На молекуларном нивоу, сличност између људи са свих географских дужина и ширина и из најразличитијих климатских и културних окружења је невероватно велика, при чему су све разлике које уочавамо или културно детерминисане или потпуно занемарљиве! С обзиром на то да људи насељавају готово читаву Планету, изузев Антарктика, ово је заиста необично. Људска генетска варијабилност је далеко мања него код неких других сисара који имају тако велики географски распон (нпр. пацова или паса). Објашњење коју ова модерна хипотеза износи јесте да су сви људи који данас живе на Земљи потомци једне релативно мале популације (тзв. хипотеза „митохондријалне Еве“) из далеке прошлости човечанства. Корелација ове хипотезе и активности супервулкана можда представља нову научну парадигму у настајању. Наиме, 1998. године амерички антрополог Стенли Емброуз тврди да је управо ерупција супервулкана Тобе била глобална катастрофа која је смањила људску популацију на веома, веома мали број - испод 10.000, а можда чак и испод хиљаду индивидуа. Још једна подударност која је ишла у прилог овој хипотези јесте управо то што се и временски период ове суперерупције поклапа са

прорачунатим временом у коме је дошло до генетског уског грла које објашњава генетску униформност људског генома. Објашњење за катастрофу према овој хипотези гласи: након ове ерупције настала је вулканаска (нуклеарна) зима због огромне количине аеросола, пепела и прашине која се одједном нашла у атмосфери, тачније у стратосфери, а задржала се читавих шест година. Честице нагомилане у атмосфери механички су одбијале сунчеве зраке и на читавој Земљи је снижена глобална температура ваздуха за 10°C, а регионално чак и до 15°C. Услед великог снижења температуре које је трајало дужи временски период, дошло је до смањења продукције биомасе биљака и самим тим до појаве масовног умирања животиња и људи од глади. Неспремни да се изборе са тим, велики део људске популације није преживео. Преживели су само они који су живели у најтоплијим и биомасом најбогатијим пределима Планете (у централној Африци), а одакле су се проширили широм Планете, када се огромни облак вулканских честица након неколико година распршио. Противници ове хипотезе скептични су према овако егзотичном објашњењу и износе супротну аргументацију да је немогуће реконструисати еколошке услове одређене средине од пре више од 70 миленијума. Научна испитивања су у току, а свакако да је и помисао да овако егзотична хипотеза може бити теорија о постанку (или опстанку) нашег рода занимљива и застрашујућа у исто време.

Супервулканске ерупције се догађају у свету на приближно сваких 50.000 година. Последња се одиграла у Индонезији пре 74.000 година. Дакле, према неким предвиђањима, Свет је управо у ишчекивању једне која, очито, већ касни.

Данас се зна за око 40 супервулкана, од којих је већина угашена док, према неким проценама, највећу опасност данашњице представља **Јелоустонски национални парк** у САД и тзв. **Дугачка долина** (Long Valley) у Калифорнији. Они поседују главна обележја супервулкана и у огњишту које је дубоко испод топографске површине налази се огромна количина магме. Јелоустонски национални парк је познато туристичко место управо због поствулканских појава као што су фумароле, солфатаре, термалне (јувенилне, вадозне) воде, као и гејзири.

Према прогнозама са којима се већ неко време спекулише у јавности, када би дошло до ерупције овог супервулкана сваке секунде ослободила би се енергија 1.000 бомби бачених на Хирошиму. Магма која би том приликом под енормним притиском излетела, избацила би преко 2000 милиона тона сумпорне киселине 50 km високо у

стратосферу. Око хиљаду кубних километара лаве би се разлило, што је довољно да прекрије читаву територију САД-а. Наслаге пепела износиле би 15 cm. У околини од хиљаду километара сав живот би био уништен од ужарене лаве. Звук који би се ослободио приликом ове ерупције био би најснажнији звук који је људски род икада чуо, за све време свог постојања на Планети.

Дуготрајни ефекти ове могуће катаклизме били би још гори. Као последица хиљада километара кубних пепела избачених у атмосферу, пролазак сунчевих зрака кроз атмосферу био би готово потпуно онемогућен, што би изазвало веома велико смањење температуре ваздуха – до максимално 12°C на северној хемисфери и до један степен на јужној. Најмање милијарду људи би умрло. Овај супервулкан је до сада имао најмање три ерупције: пре 2,1 милион година (када је избачено око 2.500 km³ материјала), пре 1,3 милиона година (280 km³) и последња је била пре 640.000 година (1.000 km³). Циклус у коме се ове експлозије догађају је приближно 600.000-700.000 година.

Тамбора се налази на острву Сумбава, једном од Малих Сундских острва у Индонезији. Његова висина износи 2.850 m, према типу је стратовулкан који је своју последњу ерупцију имао 1967. године.



Кратер вулкана Тамбора

Град који је био затрпан страшном ерупцијом Тамборе 1815. године, данас излази на светлост дана под рушевинама. Ово је била до тада по јачини незабележена вулканска ерупција, 20 пута јача од вулканске ерупције Везува из 79. године. Количина ослобођеног материјала износила је 100 km^3 . Врели пепео и лава спалили су и затрпали све на шта су наишли, укључујући и мало краљевство Тамбору, а број мртвих процењује се на око 96.000. Облаци које је ветар развео са стуба дима висине 43 km заклонили су Сунце. Година 1816. позната је као „година без лета“. Кружење прашине и гаса условило је глобалне климатске промене, као и феномен залазака сунца јарких боја, које је овековечио сликар Вилијем Тарнер. Уништени су усеви у целом свету. Сумбава је ненасељена деценијама. Град Тамбора је био заборављен све док сељаци 70-их година прошлог века нису почели да ископавају артефакте на неким крченим подручјима. Истражујући специјалним дубинским радаром, вулканолог Хералдур Сигурдсон са Универзитета Роуд Ајланд, открио је три сојенице испод три метра пепела, неколико тела и предмете који наговештавају изненађујућу развијеност тог народа. Ископавања се настављају а овај научник наговештава да би ово могла бити „Помпеја Истока“.

Везув се налази на источној обали Напуљског залива, 12 km источно од града, у јз. Италији. Везув данас лежи изнад Напуљског залива, надвијен над више од три милиона становника лепог италијанског града Напуља и околине. Његова купа, са основама обима око 70 km лежи на једној старијој калдери Монте Соме, формираној пре око 17.000 година. Везув је најпознатији по својим ерупцијама плинијског типа (са огромним гасним облацима), а најпознатија је била она катастрофална из 79. године када су уништени Помпеја и Херкуланум.

Од када је формирана садашња купа, догодило се осам великих ерупција, које су биле праћене великим пирокластичним токовима и таласима, као и високим еруптивним облацима способним да носе пловућац, пепео и вулканске бомбе десетинама километара у ваздух. У ерупцији 79. год. пирокластични токови стигли су до мора. У скоријој прошлости, забележене су ерупције 1906. и 1944. године, када су забележене бројне жртве. Чак је у Другом светском рату долазило до обарања авиона проузрокованих испуштањем аеросола приликом вулканске ерупције. Аеросоли испуштени у атмосферу зачепљују отворе на елисама и моторима авиона и узрокују њихов квар и пад летилице.

Везув је имао ерупције пре 25.000, 22.500, 17.000, 8.000, затим тзв. *авелинска ерупција* се одиграла пре 3.780 год., а *помпејска ерупција* 79. године н.е. Ове катастрофе су уништиле много насеља и усмртиле много људи. Научници су недавно пронашли материјалне остатке авелинске ерупције, назване по граду Авелину на обронку купе Везув. Ондашњи људи који су панично бежали од ужаса који их је задесио приликом ерупције ужареног светлећег камења, димова и усијане течности која се разлива по овом тутњешћем брду из дубине земљине утробе, са ужасом су сигурно тврдили да их је задесио крај света. Људи су умирали тренутно не знајући шта их је заправо снашло. Велике количине песка и пепела које су падале на тло тренутно би их угушили, а затим се наталожили преко њих и једино захваљујући томе су њихове кости савршено сачуване, готово са забележеним изразом ужаса на лицу. Месо им се моментално спржило а мозгови прокували од врелине ваздуха, пепела и дима који су их окружили. Неки од њих, на пример, после готово 4.000 година пронађени су са рукама преко лица, јер су умрли покушавајући да се заштите од загушљивог ваздуха. На неким је остао забележен ужас и израз вриска на лицу, страдавши брзо, лежећи на квргавој постељи окамењеног вулканског материјала, стене туфа. На људе и животиње у кратком периоду је пала велика количина пепела и пирокластичног материјала и обложивши их, моментално их и сачувала.

Кракатау и Мерапи, Индонезија: Индонезија је друго подручје на свету по насељености, а у исто време и прво подручје у коме живи највећи број становника у непосредној близини највећег броја активних вулкана. Само на Јави 120 милиона људи живи у сенци више од тридесет вулкана, што се у протеклих пет векова показало кобним за више од 140.000 људи. Вулкан убија на разне начине: ужареном лавом, густим блатом или цунамијима који често поплаве подручје након ерупција. Само приликом ерупције вулкана *Кракатау* 1883. године, надамак обале Јаве изазван је такав цунами који је усмртио више од 36.000 људи. Ова ерупција сматра се једном од најразорнијих у историјско време. У његовој близини ерупција је уништила 165 села и градова, 132 су озбиљно уништена, најмање 36.417 људи је погинуло (по званичним подацима) а неколико хиљада је повређено, што од ерупције, што од цунамија који ју је пратио. Поред тога, утицај на околне пределе је такође био велики. Сматра се да је 18-21 km³ игнимбрита наталожено на околно океанско дно, које је том приликом издигнуто за 30-40 m. Такође, вулканско стакло, песак и прашина постали су неодвојиви део геолошке основе околине. Утицај на

глобалну климу био је такође велики јер је просечна глобална температура опала за око 1,2°C. Временске прилике су биле хаотичне а температура се није вратила на нормалу све до 1888. године. У атмосферу је избачен сумпор-диоксид, који је проузроковао формирање велике количине сумпорне киселине, које су изазвале киселе кише, погубне за вегетацију. Обзиром на материјал избачен у атмосферу, ерупција је затамнела небо широм Планете на неколико година. Исто је изазвало оптичке варке, које су узроковале спектакуларно живописне заласке Сунца, које су годинама потом бележили сликари на својим платнима. Ово је био велики догађај у савременој историји који је итекако оставио трага на човечанство. Међутим, Индонезија је интересантна због још једне важне ствари. Индонежанска крилатица „јединство у различитости“ односи се на око 300 етничких група и више од 700 језика и наречја. Нигде у свету на тако малом подручју, географски јединственом, не живи толико народа, са различитим културама, језицима и вероисповестима. Једина ствар која све њих повезује јесте управо веровање у бога и духа вулкана. Сви они који живе у непосредној близини активних вулкана умногоме начин живота управљају према њима. Вулканима се диве и страхују од њих. Можда је заправо највећи проблем што су овде очуване примитивне паганске вере које познају богове вулкана, тако да се народ њима моли, обожава их и више се узда у њих него у стручњаке који проучавају вулкане и предвиђају њихову активност. На овим просторима се и данас дешава да вулканолози у сарадњи са локалним властима прогласе ванредно стање услед могуће скорашње ерупције вулкана, а са друге стране народ остане на својим имањима уздајући се у свог локалног врача који „има моћ“ да комуницира са духом вулкана и који ће сигурно први знати да их упозори на опасност од експлозије. У вечитом раскораку између модерног и традиционалног погледа на овај проблем, а у сталном страху од нових природних катастрофа, сви ови људи настављају да живе на овим подручјима, свако утешен својим чврстим веровањима.

Прелепо туристичко вулканско острво на грчким Кикладима, на источном делу Средоземног мора, висине 367 m, последњу ерупцију имало је 1950. године. **Санторини** представља комплекс преклопљених вулкана и калдера (урушених вулканских купа). Последња ерупција која је условила стварање калдере догодила се око 1640. године п.н.е, када је дошло до избацивања 58-68 km² материјала и формирања калдере сада испуњене морском водом. Неки геолози сматрају да је ова ерупција узроковала пропаст древне минојске цивилизације и да се на дну мора,

на ободу потопљеног дела калдере, налази митски потопљени древни град Атлантида.

До данас не престаје интересовање за изучавање Атлантиде, чак ни након написаних готово 20.000 дела на ову тему коју је отворио Платон у својим дијалозима Тимај и Критија. Легенда каже да је Атлантида постојала пре око 9.000 година и налазила се изван Херкулових стубова. Атлантиђане су красиле врхунске врлине и живели су у земљи благостања, а с временом су постали грешни, па је Божји гнев резултирао тиме да је њихову државу уништио у катастрофи (земљотресу који је трајао један дан и једну ноћ, остављајући за собом само масу муља). За дом овог древног града предлагани су Сардинија, Крит, Санторини, Сицилија, Кипар, затим чак и Троја, Турска, Шведска, Ирска, Канарска и Азорска острва, чак и увек мистериозно подручје Бермудског троугла. Атлантида може бити било где на Планети!

Теорија која је некако највише прихваћена, или бар најбоље поткрепљена научним чињеницама јесте она да је Атлантида ипак била смештена и уништена на Санторинију. Докази су бројни. Доказано је некадашње постојање древне цивилизације на овом острву, као и да је оно доживело велику природну катастрофу која ју је уништила. Геолози су потврдили вулканску активност овог подручја, као и могућност да је овај град потопљен, а и минерали које Платон описује су пронађени на обронцима ове калдере. Ископавањима, научници су открили град Акротеру, град Минојаца чија је култура збрисана у овој ерупцији. Постоје разне научне емисије у којима се реконструише ова теорија, а свако има лична веровања. Увек мистериозна, занимљива и надасве недокучива, научницима, сањарима, лаицима и мистицима Атлантида је увек остављала могућност. Могућност да буде откривена, али и да заувек остане само тајна и легенда.

Винка Мариновић

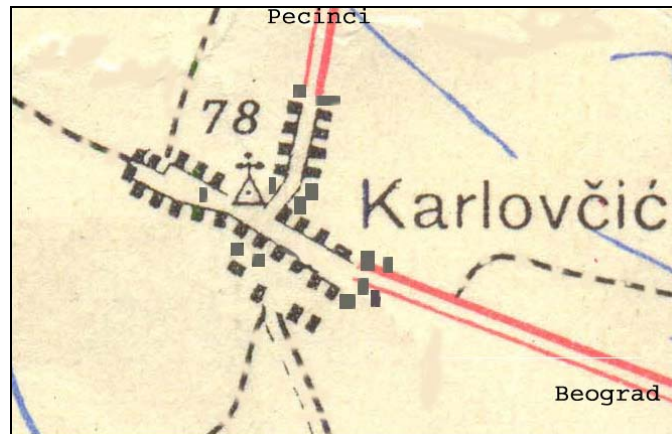
НАЈШИРА УЛИЦА У СРБИЈИ

Атар Карловчића се простира у средишњем делу општине Пећинци, на нижој лесној тераси. Граничи се са атарима Сремских Михаљеваца и Деча на северу, Огара и Доњег Товарника на западу, Ашање и Обрежа на југу и Петровчића на истоку. Површина атара износи 3.132 ha, а средња густина насељености 40 ст/km². Највећи део атара се налази под ораницама и баштама (81%), тако да је прехранбена обезбеђеност мештана одлична (2 ha ораничних површина/становнику). Карловчић је ексцентрично постављен у односу на свој атар. Лоциран је у северном делу атара и захвата површину од 185 ha. У њему, према попису из 2002. године, живи 1.259 становника у 403 домова. Насеље је од центра општине удаљено 14 km, а од Београда 38 km.

На основу археолошких ископина пронађених на потесима Лекић камен, Густа међа и Селиште закључује се да је ово подручје било насељено још од осмог века пре нове ере. Под именом Мали Карловци насеље се први пут помиње у турским пописним документима из 1567. године. Исти се налазио на регионалном путу који повезује Београд и Сремску Митровицу. Путописац Евлија Челебија у својој књизи „Путописи” констатује да је Карловчић лоциран у равници без пијаће воде, те је султан наредио да „раја за плату ископа раји бунаре” а од греда лађа да се направе чекрци помоћу којих ће се кофама вадити вода. Претеча Карловчића сматра се село Којниц, које је било насељено српским живљем. Порекло имена насеља, према мештанима, потиче од власника земунског властелинства, а које је обухватало и ово село, Карлу Шенброну.

Основа Карловчића води порекло с почетка 18. века, када су Аустријанци протерали Турке из Срема. Аустријске власти су инсистирале да села буду збијена ради лакше одбране, тако да су за своја колонизована села, израдили план. По њему, села су требала да имају крстасту основу у чијем центру су смештене све јавно-услугне делатности (црква, школа, општинска кућа, мала амбуланта са апотеком, гостионица и др.). Ширина улице, односно шора требало је да износи 40 m. Са обе стране улице требало је да се налазе засади дудовог дрвета (како би се унапредио узгој свилене бубе). Пошто је у то време

ова територија била скоро сваке године плављена од стране реке Саве, реализација овакавог плана се није могла остварити у потпуности. Сам живот становника, а самим тим и егзистенција села, на овом простору био је неизвештан.



План села

Како би удовољили властима и како би се заштитили од високих подземних вода, мештани Карловчића су своје стамбене објекте градили дуж два узвишења (фосилних остатака обалских греда Саве) међусобно удаљена око 200 m. Куће су постављали попреко на речну греду, дуж парцеле, док су им фасаде биле окренуте према главном сеоском путу. То су биле углавном куће са два прозора на предњем забату, с тршчаним кровом на две воде и једним оцаком. У продужетку куће, а у складу с планом барона Котмана, пружали су се привредни објекти (шупа, штала, амбар итд.). Село је 1734. године имало 34 куће, 1756. год. 20 кућа а 1766. год. 56 кућа. Тако се постепено формирао типични представник ушореног сремског типа села са најширом улицом у Србији. У почеку, средином шора се није пружала главна сеоска улица, јер су тај простор заузимале баре и ливаде. Наиме, село је у свом главном шору имало два земљана пута који су се пружали паралелно, с обе стране забареног земљишта. Мочварно земљиште је погодновало развоју живинарства, тако да је Карловчић био нашироко познат по узгоју гусака и продаји перја.

Путописац Франц Стефан Енгел забележио је 1786. године да Карловчић има 76 кућа од плетара, покривених трском и рогозом, ушорених у правој линији, илирску цркву, илирску школу саграђену 1720. од чатине. После насељавања породица, које порекло воде из јужне Србије, Баније, Лике и Кордуна, број домаћинстава је био у порасту, те је према попису из 1810. године село бројало 84 куће. Прва православна црква саграђена је 1769. године од прућа, облепљеног блатом, а надкривена рогозом. Наредна црква саграђена је на балвановим стубовима 1769. и била је од дасака. Данашња православна црква потиче из 1793. и више пута је обнављана. Од 1767. године па до развојачења Војне крајине, Карловчић је био њен саставни део.

Изградњом мреже дренажних канала, средином 20. века, централно подручје села и његова околина је осушена. Тада су се стекли адекватни грађевински услови да се село неспутано развија како у правцу североистока тако и у правцу југозапада. Средином југоисточног дела шора, 1975. године, трасиран је асфалтни пут, а у северозападном делу изграђена је школска зграда. Преко овог пута одвијао се главни друмски саобраћај на релацији Београд – Сремска Митровица све до изградње ауто-пута Београд – Загреб.



Најшира улица у Србији – источни део главне улице Карловчића

У новије време село се плански развија, те формира центар око кога је концентрисана већина јавно-услужних делатности (месна

канцеларија и заједница, пољопривредна аптека, пошта, продавница мешовите робе итд.). Што се тиче инфраструктуре, Карловчић је електрифициран 1963. године, а домаћинства се водом снабдевају из локалног јавног водовода који се напаја водом из субартешког бунара. Такође, село има осмогодишњу школу, која представља истурено одељење шимановачке школе. Школу је похађало школске 2003/04. године 167, а 2006/07. године 139 ученика.

Активно становништво Карловчића

Активно становништво	1991.		2002.	
	број	%	број	%
пољопривредно	390	63,3	155	35,5
непољопривредно	226	36,7	282	64,5
активно	655	53,5	543	44,0
лица са личним приходима	129	10,5	214	17,0
издржавано	425	36,0	486	39,0

Процес деаграризације, како се види из табеле, није заобишао Карловчић. Пошто има слабо развијене непољопривредне делатности, а евидентно је нагло опадање удела пољопривредног становништва у укупном активном становништву, дневне миграције радника ка Земуну и Београду су интензивне. Опадање броја активних лица и пораст броја лица са личним приходима указује на процес старења популације, што потврђује и приказана старосна пирамида.

Нажалост, Карловчић се не може похвалити ни стопом природног прираштаја, јер му је најнижа у општини. У периоду од 1991. до 2003. године, она је износила -9,1 %, док је општински просек износио -3,5 %.

Мр Александар Крајић

СПОМЕНИК РАТНИХ ОДЛИКОВАЊА ГРАДА ШАПЦА („СРПСКОГ ВЕРДЕНА”)

Страдање града Шапца у Првом светском рату

После сјајних успеха српске војске у балканским ратовима 1912. и 1913. године, Аустроугарска се одмах почела припремати за рат. Бомбардовањем Београда у ноћи 28/29. јула 1914. године, почео је Први светски рат. Српски војник, често називан и „војник у опанцима”, одазвао се на позив врховног команданта, регента Александра, упућеног 4. августа 1914. године. Већ првих дана рата Шабац је био изложен страховитим разарањима и злочинима аустро-угарске војске. Аустроугарска је напала Србију преко Дрине и доживела тешке поразе на Церу. Бежећи преко Дрине аустроугарска војска је починила невиђене злочине, до тада, на тлу Европе. У Мачви, Поцерини и Јадру све је било завијено у црно. Поновне борбе за Шабац вођене су крајем 1914. године као и крајем 1915. године у којима је град претворен у рушевине. Град је од непријатељске окупације ослобођен 2. новембра 1918. године.

Шабац, кога је крајем XIX века путописац Феликс Каниц упоредио са културном метрополем и назвао „Мали Париз”, доживео је голготу – убијено је 1.700 становника, спаљено и срушено 1.500 кућа а почињена су и многа друга зверства, која је описао др Арчибалд Рајс у књизи „Шта сам видео и проживео у великим данима”. Шабац је страховито разорен и опљачкан. Само приликом првог повлачења из града, 24. августа 1914. године, непријатељ је из Шапца одвукао преко 2.000 кола опљачканих ствари. Београдски часопис „Епоха” је, 22. јануара 1920. године, донео ову вест: „Од 14.000 становника Шабац је спао на 7.000. Половине нема. Она је изгинула и помрла, а ову другу половину, овај жалосни остатак шабачког грађанства, сатиру болести и немаштина”. Порушен је или оштећен читав низ јавних монументалних здања и репрезентативних приватних зграда, који су осликавали архитектуру с краја XIX и почетка XX века и обликовали препознатљиву слику града. Изглед града после ослобођења, 1918.

године, описан је и у Народном календару „Шапчанин” 1921. године: „Ако се за једну варош може рећи *ville martyre*, варош мученик, то се за Шабац може и мора рећи. Шабац је порушен, његова лепа катедра је срушена, пола гимназије срушено, касарна и коњушница попаљена и порушена, суд порушен, начелство и првостепени суд порушени, царинарница порушена, најлепше куће порушене и опљачкане, до иглице што се каже... Цветни балкони, китњасте статуе на крововима, лепе фасаде, све је то порушено и систематски упропашћено. Од оне лепе и богате вароши која је бројала 14 хиљада становника, данас није остало више од 8 хиљада – то је по последњем попису грађанства”. У француској штампи Шабац је назван „Српски Верден”, по француском граду страдалнику.

За страдања и поднесене жртве – људске и материјалне, за херојски отпор у Првом светском рату, Шабац је добио три висока одликовања: Француски ратни крст са палмином гранчицом, Ратни крст Чехословачке и Карађорђеву звезду с мачевима 4. реда. То су највиша одликовања, која је у Србији добио једино Шабац. Сва три одликовања налазе се и на општинском грбу.

Одликовања града Шапца

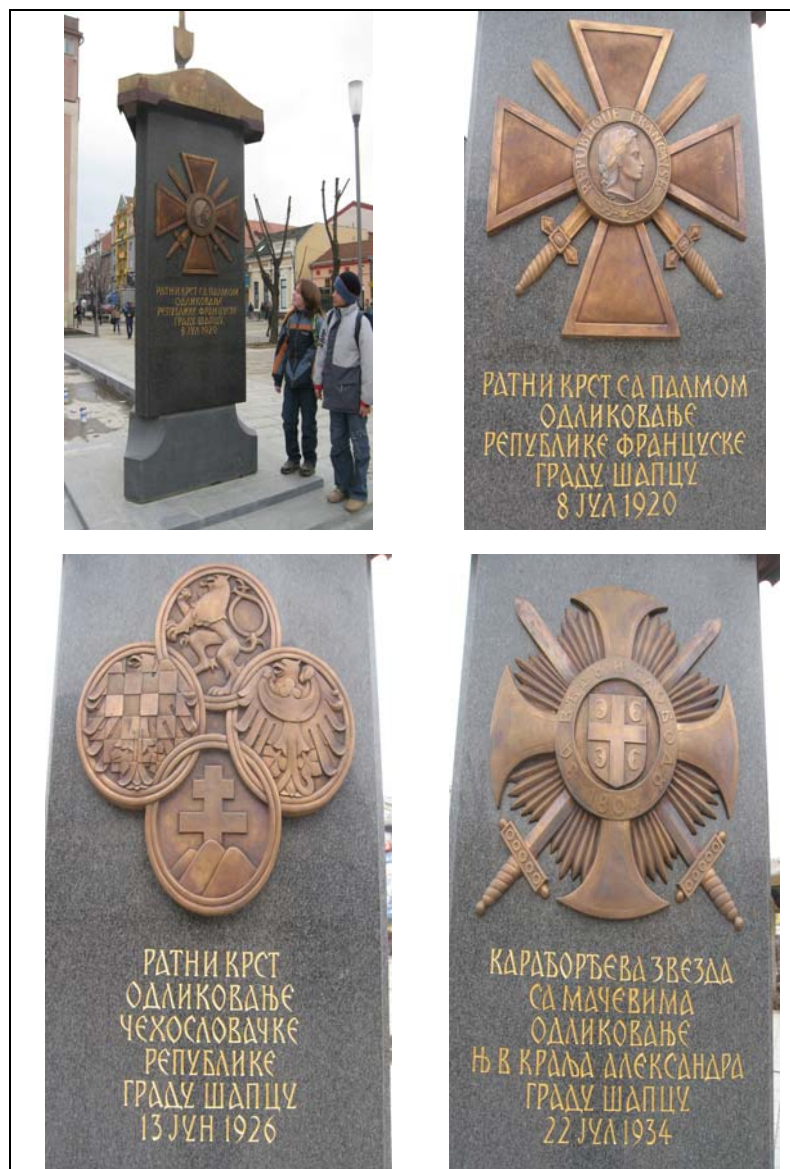
Француски Ратни крст са палмином гранчицом, додељен је Шапцу 8. јула 1920. године. То је било прво овакво признање које је Француска Република доделила граду изван своје државе. Орден је установљен 9. априла 1915. а додељује се за ратне заслуге 1914-1918. Представнику Шапца, орден је уручио француски амбасадор, Виконт де Фонтнеј, који је у свом говору, том приликом рекао: „У жељи да дадне овом осећању живог израза, којим би јавно и пред очима целог света сведочио о српском јунаштву, о коме су војске и грађанство Шапца дали незабораван пример, француска влада је решила да помене у наредби француској војсци град Шабац, оличење ратне храбрости, отпорне снаге и верности српске. Ево, дакле, доносим вашој вароши овај Француски Ратни крст, начињен од бронзе из које је ковано наше победоносно оружје”.

Ратни крст Чехословачке 1914 – 1918, односно чехословачког Белог орла, установљен је од чехословачке владе 1918. године и додељиван за показану храброст на бојном пољу. Писмом од 14. новембра 1925. године, чехословачки посланик у Београду обавестио је градско поглаварство да је Шабац одликован Ратним крстом. Предаја

одликовања свечано је извршена 13. јуна 1925. године у дворани хотела Париз у Шапцу. Чину предаје одликовања присуствовали су изасланици Чехословачке и представници југословенске владе, парламента и војске. Том приликом су за почасне грађане Шапца изабрани председник Чехословачке - Томаш Масарик и чехословачки амбасадор Јан Шеба, док је тадашња Поцерска улица добила име Масарикова. На свечаности је прочитан и поздравни телеграм, који је Шабац упутио председнику Масарику: „Њ. Е, Томи Масарику, председнику Чехословачке Републике, Праг. Херојски град Шабац горд је и поносан што данас прима од братског чехословачког народа признање за оне огромне и витешке жртве које је поднео за слободу и уједињење Јужних Словена, за уједињење које је само један гигантски корак на путу ка нашем заједничком циљу, ка Свесловенству. Чврсто решен да на путу народних идеала истраје и даље, Шабац вас моли, г. председниче, да ви, као дични председник братског чехословачког народа, примите топле поздраве нашег искреног братства и непоколебљиве љубави”.

Карађорђева звезда са мачевима IV реда, додељена је Шапцу за поднесене жртве током Првог светског рата, на великој свечаности 3. јуна 1934. Том приликом је откривен Споменик палим Шапчанима у рату 1914 – 1918. године и пуштена у употребу пруга Шабац – Кленак, преко новог моста на Сави. Овај орден, установљен на стогодишњицу Првог српског устанка, 1. јануара 1904. године, био је најзначајнији орден Краљевине Србије и Југославије до 1941. године. Имао је четири степена. Према указу, од 5. децембра 1914. године „овај највиши орден за ратне заслуге могу добити официри који су имали ванредне успехе скопчане са великим напрезањем и пожртвовањем на бојном пољу или радећи у вишим штабовима на оперативним плановима и пословима”.

У потоњим временима, нестала су шабачка знамења, уништила их је окупациона војска у вихору Другог светског рата у покушају да збрише трагове српског херојства. Шабачки музеј је после рата набавио њихове копије, које су у другој половини XX века опет нестале тј. украдене. Управо због тога, Шапчани су њихово спашавање од заборава, сматрали једним од императива. У Годишњаку Међуопштинског историјског архива Шапца С. Петровић је објавио рад „Одликовања града Шапца”. Залагањем Народног музеја, деведесетих година урађене су у месингу копије три ордена.



Споменик ратних одликовања града Шапца (фото: ЈБ. Грчић)

Споменик ратних одликовања града Шапца

Споменик „Ратна одликовања града Шапца”, постављен је половином новембра 2008. године у центру Шапца, на простору који се трансформише у главни трг. Својим репрезентативним изгледом и складним пропорцијама, представља један од најлепших споменика у Србији, којим би се могла поносити свака европска престоница.

Овај споменик висок је 3,70 m. Направљен је од камена из села Варна код Шапца, а одливци ратних ордена урађени су у бронзи. Споменик са постаментом, има три стране, са куполом бронзаном капом која подсећа на шлем. Састоји се од каменних плоча, а на свакој од три стране укомповани су као својеврсни орнаменти, шабачка одликовања од бронзе - Француски Ратни крст са палмином гранчицом, Ратни крст Чехословачке 1914 – 1918, односно чехословачки Бели орао и Карађорђева звезда са мачевима IV реда. У склопу споменика је и фонтана. Споменик са знамењима сва три ордена осмислио је и урадио познати српски вајар Милисав – Мија Томанић, родом из Липолиста који ради у Цељу.

Извршни одбор Скупштине општине Шабац донео је одлуку крајем 1992. године да се у центру града постави спомен чесма и обележје са три градска одличја. Цена израде споменика износила је 70.000 немачких марака. Споменик је убрзо урађен, али због рата на простору бивше СФРЈ, а потом и препрека словеначких закона, није могао да се допреми. Почетком јесени 2006. године, после скоро једну и по деценију, постигнут је договор између градоначелника Шапца и Цеља, о транспорту споменика из Словеније у Србију, односно Шабац. Овај подухват, за Шабац, има дубоко значење – да спречи препуштање забораву властите прошлости.

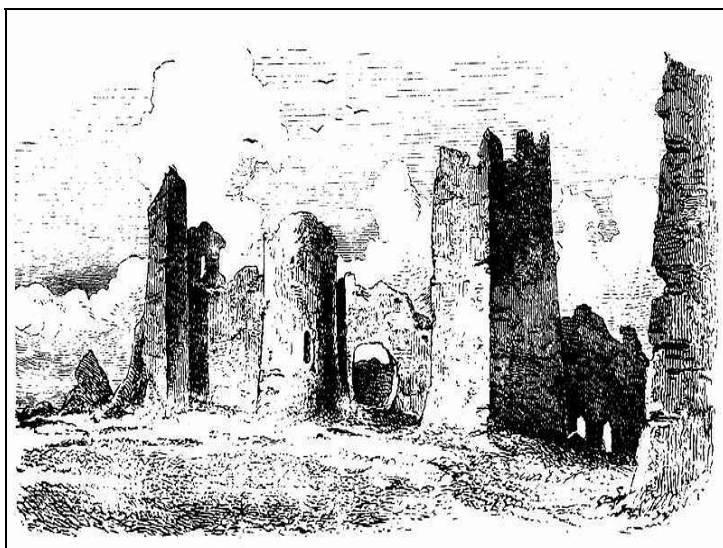
Мр Љиљана Грчић

АВАЛА

Планина Авала, удаљена петнаестак километара од центра града, одредиште је истинских заљубљеника у природу. Густа шума прошарана је питомим пропланцима и представља оазу зеленила наомак Београда, која још увек није на прави начин приближена главном и највећем граду наше земље, нити у правој и пуној мери служи за одмор и уживање грађана у слободној природи.

Својом локацијом у односу на град, природним карактеристикама, обликом рељефа, планина Авала, треба да добије прави идентитет и важност коју заслужује.

Парк шума Авала као традиционално излетиште Београда, представља шуму са најпознатијом историјом.



Цртеж града Жрнова

Према неким изворима коришћење рудних богатстава Авале почело још у неолиту, а најпознатији рудник из античког доба је био у Шупљој стени, где се вадила жива и сребро. У Римско доба на врху планине Авале налазило се утврђење – град Жрнов. Град је имао улогу да штити руднике који се налазили на овој планини и били надалеко познати.

Називи града су се мењали кроз векове. Турски назив града био је Гјузелђе и Гјузелђеихисар, да би касније преовладао назив Хавала. Име Авала на арапском значи преграда, а на турском – утврђење које доминира градом.

Авала ће нам пружити уживање како у природним, тако и у оним створеним вредностима. На Авали се налазе неке од културно-историјских знаменитости које чине ову планину препознатљивом. **Споменик Незнаком јунаку** је подигнут према пројекту Ивана Мештровића и заштићен је 1984. године, а 1987. године категорисан као споменик културе од изузетног значаја. „**Митровићев дом**” је подигнут за раднике који су штитили шуме Авале. Зграду ће 1902. годину дана после оснивања, преузети прва планинарска организација у Србији – Српско планинарско друштво. Име „Митровићев дом” (448 m) дато је у знак пажње према др Душану Митровићу - Спирти, једном од најзаслужнијих планинара Београда између два светска рата. „Митровићев дом“ заштићен је као споменик културе 1981. године. „**Чарапићев брест**“ је планинарски дом са рестораном и смештајним могућностима на спрату. У близини, налазе се и два споменика посвећена Карађорђевој војводи Васи Чарапићу. **Авалски ТВ торањ** јединствен по својој архитектури је изграђен на северном делу планине (1963-1964. године). Током рата 1999. године срушено је једно од лепших обележја главног града. Данас се на истом месту гради нови торањ.

Опис природног стања

Авала припада Шумадији, тачније њеном северном делу познатом под називом ниска Шумадија, која обухвата простор између Панонске низије на северу, долине Велике Мораве на истоку, Луга на југу и долине Колубаре на западу. Најсевернија је планина шумадијске греде која се од Саве и Дунава протеже до

Рудника. Истиче се висином од 506 m у југоисточном побрђу Београда.

Испресецана је бројним потоцима. Мада недовољно јаки извори су формирали водотоке: Конопљиште, Врановац, Глеђевац, Карагача, Дубоки поток, Сољак, Крстати поток и Таслиђана. Прва четири потока формирају се и пресецају источне падине Авале, а остатак западне. Са јужних падина полазе пречица, Степашиновачки поток, Драгушица, Смрдан и Рипа. Воде са западних и јужних падина потока на западу прикупља Топчидерска река која се улива у Саву, а са источних Завојничка река која утиче у Дунав.

У флори Авале нађено је 597 нових биљних врста, које граде шуме, ливаде, рудералну вегетацију око путева и других запуштених површина. За вегетацију Авале, најважнија је породица *Fagaceae* која са врстама рода *Quercus* (храст) чини основу биљног покривача. Поред врсте ове породице значајну градитељску и едификаторску улогу имају и врсте из породице липа (*Tiliaceae*), леске (*Cornulaceae*), брестови (*Ulmaceae*), јавори (*Asceae*) и др.

Вегетација је у највећој мери шумска, док је ливадска вегетација сведена на мали број локалитета. Вегетацију Авале у највећој мери чине храстове шуме и нешто мање предпланинске букове шуме.

Присутан је велики диверзитет орнитофауне. Од 67 врста птица, које се редовно виђају на Авали, 21 врста је заштићена Уредбом о природним реткостима.

Врсте птица које се јављају су: *Pernis apivorus* - јастреб осичар, *Accipiter nisus* - кобац, *Accipiter gentilis* - јастреб, *Buteo buteo* - мишар, *Falco tinnunculus* - ветрушка, *Columba oenas* - голуб дупљаш, *Cuculus canorus* - кукавица, *Otus scops* - ћук, *Strix aluco* - шумска сова, *Coracias garrulus* - златоврана, *Dendrocopos medius* - средњи шарени детлић, ...

Становништво и инфраструктурна опремљеност

Авала припада територији града Београда, тачније општини Вождовац. Обухвата четири катастарске општине Рипањ, Пиносава, Зуце и Бели Поток. Населља се налазе у

непосредној близини природног добра, у њима живи укупно 19.021 становник.

Заштићена природна добра пресеца асфалтна кружна и једносмерна саобраћајница која повезује подножје са врхом Авале. Кретање моторним возилима по заштићеном природном добру је могуће једино једносмерно асфалтном саобраћајницом која полази из Пиносаве.

Атрактивније пешачко кретање кроз природно добро могуће је мрежом стаза меких и макадамских путева.

Снабдевање водом за пиће – за посетиоце – организовано је уређењем две јавне чесме, Сакинац и Ладне воде (извор је у долини Врановачког потока).

„Сакинац“ или Вајфертова чесма: име Сакинац највероватније потиче од речи „сака“ посуда за воду (турц.), или извор са кога се узима вода. Прву чесму на овом извору подигао је Ђорђе Вајферт, познати београдски индустријалац чешко-немачког порекла („Вајфертово пиво“), ставивши плочу са својим именом. Градски завод за заштиту здравља, у оквиру својих активности најмање једанпут месечно контролише исправност воде овог извора. Веома ретко се деси да је налаз испитивања негативан.

Делатности које се обављају на подручју парк шуме су: шумарство, расадничка приоизводња, ловство, пољопривреда, сакупљање лековитог биља, туризам, ...

Услед велике биолошке разноврсности, на Авали и у њеној околини налази се мноштво лековитог биља. Ови природни ресурси су недовољно искоришћени. Сакупљање ових врста још увек је у виду индивидуалних потреба и користи се за справљање различитих чајева, мелема, сокова, ... Поменути производи могу се сматрати и као изузетно културно - историјско наслеђе, јер се рецептуре за њихово справљање нису мењале генерацијама. Неке од биљних врста које се могу наћи на Авали су: *Achillea crithmifolna* - хајдучка трава, *Althea officinalis* - бели слез, *Artemisia absinthium* - пелен, *Cornus mas* - дрен, *Hipericum maculatum* - планински кантарион, *Melissa officinalis* - матичњак, *Plantago lanceolata* - боквица, *Thymus sp.* - мајчина душица, *Utrica dioica* - коприва и друге.

Када је реч о развоју туризма Авале, планина је у том смислу недовољно искоришћена. Иако удаљена око 15 km од

града, Авала са својим особеностима које је чине привлачним и у појединим приликама незаменљивим, била је најпопуларније излетиште Београда.

Данас, нажалост, ова излетничка дестинација није на адекватан начин уређена и повезана са главним градом, нити служи за одмор и уживање грађана, иако нуди услове за развој различитих облика туризма од спортско - рекреативних, преко здравствених, излетничких до стационарних. Разноврсност садржаја туристичке понуде условљен је положајем, богатством биљног и животињског света, великим бројем уређених и означених планинарских стаза, богатим споменичким и културним наслеђем и смештајним капацитетима. Због повољних климатских услова погодна је како за зимске тако и летње посете.

Грандиозни споменик Незнаком јунаку, је локалитет који се мора наћи у туристичкој понуди Београда, као нешто што се обавезно мора посетити. Поглед који се пружа се врха споменика, са његове јужне стране, је приказ који никога не може оставити равнодушним.

Такође, значајан локалитет Авале јесте извор „Сакинац”, један од бактериолошки најчистијих извора у околини Београда. Велики је значај постојања овако исправног извора питке воде, данас када постоји проблем загађења водотока.

Авала пружа савршене могућности за развој најразличитијих врста спортова, који су до данас недовољно заступљени, из простог разлога, што не постоје одговарајући спортски објекти на Авали, који би привукли пажњу посетилаца. Основне смештајне капацитете, односно прихватне туристичке центре у оквиру заштићеног природног добра чине хотел „Београд” и „Авала” и планинарски дом „Чарапићев брест”.

Манифестације и акције које се организују у циљу промоције природе и еко туризма, затим културне и спортске манифестације се на овом подручју традиционално одржавају. Неке од њих су: обележавање дана европске и природне и културне баштине, мајски сусрети планинара, планинарски бициклизам, пешачке туре стазама Авале, такмичења у спортском слободном пењању.

Авала, некад омиљено излетиште Београђана током последњих деценија двадесетог века, постала је заборављена планина. Развој технологије, информатике, убрзан живот људи у

двадесет првом веку, удаљила је човека од правих природних вредности. Оне су потиснуте у други план, а становање и одмор одвија се у загађеним, урбаним срединама, које се ретко напуштају.

У циљу „повратка” Београђана Авали уређење овог простора је од највишег приоритета како са становишта обезбеђења рекреативних површина и излетишта Београда тако и са становишта унапређења и заштите животне средине.

Последњих година експанзијом дивље градње и ово подручје је донекле било угрожено, Спречавање ширења и спајања насеља једна је од функција Авале, значајна са становишта града Београда.

За афирмацију Авале као туристичког центра могу се користити манифестације и акције које се организују у циљу промоције природе и еко туризма затим културне и спортске манифестације које се на овом подручју традиционално одржавају.

Према предлогу локалане управе – општине Вождовац, на подручју парк шуме Авала треба пројектовати етно село. Околина Београда нема сличну етно атракцију, па идеја о стварању такве на Авали, може се показати као добра.

Законском регулативом, мењањем начина размишљања људи о средини у којој живе, мењањем система вредновања и едукацијом становништва можемо да заштитимо Авалу од даљег нарушавања њених природних и створених вредности и лепота, и да створимо простор са садржајима који ће нам омогућити повратак у исконску природну околину, плански уређену, са чистим ваздухом и густом шумом, просторима за рекреацију, лепо уређеним стазама, игралиштем за децу далеко од бучних, чађавих улица. Богата шума, извор кисеоника главног града, мора бити сачувана јер мало је градова који на само двадесетак километара од центра града имају, за сада неузурпирану аутохтону шуму.

Милена Предојевић

ТУРИЗАМ ЂЕРДАПА

Дунав је велика међународна пловна река дугачка 2.783 km, која кроз Србију протиче на дужини од 588 km. На том сектору, највећа концентрација природних туристичких вредности, које се комбинују са непоновљивим археолошким локалитетима, споменицима историјског значаја, јединственим манифестацијама условљеним реком, језером и копном, је у 100 km дугачкој Ђердапској клисури, највећој речној пробојници у Европи, која је на знатном простору проглашена националним парком, највећим по површини у Србији.

Пре више од 1900. година, у Похвалама Плинија Млађег, императору Трајану, градитељу пута кроз Ђердапску клисуру и моста преко Дунава ка Дакији, забележено је „Величанствено је стајати на обали Дунава”. Чини се да та реченица и данас може бити најбољи слоган о Ђердапу, јер Римљанима, чије се царство протезало на три континента, треба веровати. Уз то, помињемо и пре више од 100 година записане речи Фаликса Каница, који у књизи о Србији, објављеној 1904. године у Лајпцигу и 1985. године преведеној на српски језик, каже: „Четрнаест пута сам од 1862. – последњи пут 1896. приликом свечаног отварања канала у Гвозденој капији и 1897. ради даљег проучавања непосредне околине – прошао од Оградине до Голупца 22 km дуг теснац Казан, и сваки пут ме је величанственост призора толико очаравала да су ми пред тим дубоким утисцима бледеле чак и незаборавно лепе слике раскошног тока Рајне, јер људска рука је у Казану само незнатно нарушила величанствену лепоту јединствене, целовите природе, а оно што је у Казану вештачки створено буди својом смелошћу угодан осећај да нема природне препреке, ма колико изгледала велика, коју људски дух не би био у стању да савлада”.

Предиспозиције за развој туризма

Погодности за развој туризма у Ђердапској клисури давно су уочене. Најпре су на специфичан начин решавани проблеми низводне и узводне пловидбе Дунавом, затим је велика река преграђена браном иза које је настало пространо и дубоко језеро. Уместо брзог тока Дунава,

добијена је мирна језерска површина, надморске висине 69 m, која омогућује изванредне повољности за пловидбу и производњу електричне енергије.



Голубачка или Горња клисура Тврдапа

Водена акумулација, једног од највећих вештачких језера у Европи, формирала је нов изглед пејзажа, условила измештање неких старих насеља и изградњу нових. Уз то, археолошка и друга истраживања, указала су на непоновљиво културно-историјско богатство овог дела Подунавља, које представља својеврсну историјску, културну и туристичку вредност.

Истичу се Лепенски вир са четири фазе у развоју насеља, особеном архитектуром и препознативом скулптуром монументалне камене пластике, Босман са остацима рановизантијског утврђења, Трајанова табла, јединствена те врсте у Подунављу, остаци Трајановог моста са утврђењем Понтес, каструм Дијана на Караташу, тврђава Фетислам крај Кладова и знаменити Голубачки град, изграђен на темељима римског утврђења Сиррае, као и савремена насеља Добра, Текија, Доњи Милановац, Сип и Кладово.

Пут поред језера, могућност прелаза ка Румунији на брани хидроелектране Тврдап, уређење пунктова за пасошку и царинску контролу, вишеструко су допринели условима за организованији и масовнији промет туриста. Неколико туристичко-угоститељских објеката у приобаљу Тврдапског језера омогућују прихват и смештај

туриста. Постоје традиционалне и нове туристичке манифестације, али недостају јединствена туристичка организација, сврсисходна туристичка пропаганда, инвестициона политика, синхорнизоване акције свих заинтересованих за развој туризма у Ђердапу, као и нови објекти, те су и економски ефекти пословања туристичко-угоститељске привреде испод реалних могућности.

Заборављени пројекти

Преграђивањем Дунава у Ђердапској клисури и стварањем вештачког језера, туристичке вредности простора су повећане. Ово је условљено уједначавањем термичког режима воде, бољим условима пловидбе, мањим амплитудама водостаја, побољшањем предиспозиција за наутуку и риболов, друмском повезаношћу са Румунијом, проглашењем националног парка, уређењем археолошког локалитета Лепенски вир и слично.

Такво стање условило је израду неколико пројеката, од којих ни један није у потпуности реализован. Пројекти су остали на папиру, могуће због тога што су углавном почивали на теоријским претпоставкама, што нису довољно уважавани конкретни услови на терену, није обезбеђена финансијска подршка и што су се у међувремену дешавали бројни за Србију и њен туризам неповољни догађаји.

Завод за унапређење комуналних делатности из Београда 1964-1967. године израдио је Просторни план приобалног подручја Дунава од Београда до бугарске границе. Део посвећен туризму је претерано уопштен и идеализован. За сектор Дунава од Доњег Милановца до Кладова за 1975. годину предвиђена је реализација 215.000 туристичких ноћења, што, наравно, никада није остварено.

Институт за проучавање туризма из Београда је 1968. године завршио Регионално-просторни план туристичког подручја Дунава, који је широко обухватан и због тога тешко примењив. Поред осталог, за 1990. годину у непосредној зони Дунава предвиђено је остварење 2.500.000 ноћења страних туриста (прва варијанта), односно, 4.000.000 ноћења (друга варијанта). Такав промет није остварила ни Србија као целина, те су поставке наведеног плана ван контекста.

Стручњаци за урбанизам и архитектуру Енергопројекта из Београда 1979. године израдили су Просторни план подручја посебне намене приобаља акумулације Ђердап. Поред осталог, за 1990. годину, предвиђено је постојање 2.000 лежаја, посета 93.000 туриста и 300.000 њихових ноћења у Ђердапу, што никада није остварено. Поред осталог,

осмишљено је и следеће: до 1985. године предвиђена је изградња анекса хотела „Ђердап” у Кладову са 160 лежаја, проширење туристичког насеља у Караташу за 230 лежаја, изградња мотела у Брзој Паланци са 60 лежаја, аутокампова у Врбици са 100 места и Купузишту са 60 места. На локалитету Краку Балта планирана је изградња центра за одмор и рекреацију радника са 120 лежаја, а у близини бране хидроелектране Ђердап II, мотела и бунгалова са по 60 лежаја, као и рибарског насеља са 60 + 60 лежаја крај Михајловца, где би се уредио и аутокамп са 100 места, од којег би за 20 места био већи онај у Вратни. Ни један од планираних објеката није изграђен.



Традиционално народно градитељско наслеђе Ђердапа

Економски биро из Београда 1981. године израдио је Програм развоја туризма на Дунаву од Београда до ушћа Тимока. Указано је на велике могућности ђердапског сектора Дунава. Због ширине обухватности ставови су уопштени и нереални, јер је немогуће на једном месту сложити Аду циганлију, Саву, Дунав, Београд, Калемегдан, Земун, Забран код Обреновца, Смедерево, Пожаревац, Доњи Милановац, Кладово, Кусјак, Вратну, Врбицу, Брзу Паланку, Мосну и др.

Иако је традиција путничког саобраћаја на Дунаву, и кроз Ђердапску клисуру, вишедеценијска и вишевековна, већ више година стање речне пловидбе у Србији је испод сваког нивоа. Ово је утолико

неоправданије када се зна да су стварањем језера на Дунаву вишеструко побољшани услови пловидбе.

До 1964. године, није улагано готово ништа у материјалну базу речног путничког и туристичког саобраћаја. Године 1964. набављени су први хидрокрилни бродови за саобраћај између Београда и Ћердапа. Очекивани резултати нису постигнути. Уместо професионалног Југословенског речног бродарства, пловидбом се почела бавити туристичка агенција Центротурист, која је била кратког века.

Извесно време је постојала и Самоуправна интересна заједница за развој туризма на Дунаву. Неколико организација је потписало самоуправни споразум о развоју беле флоте на Дунаву, али ни то није дало значајније резултате. Проблеми речног путничког и туристичког саобраћаја на Дунаву третирали су и на седницама највиших државних органа Србије, али сем констатација да постоје друштвена потреба, изванредни природни услови, да треба подстицати развој, давати приоритете, дати средства за поправку постојећих и набавку нових пловила, ништа значајније није реализовано.

Од планираних акција почело се одустајати 1978. године, јер није почела изградња два планирана брода за потребе туризма на Дунаву и Сави. Како није било ни средстава за одржавање и реконструкцију постојећих пловних објеката, већина је извучена на копно и годинама не служи основној намени. Амортизовани или отписани, нагрижени зубом времена, немарношћу и неорганизованошћу, чини се да ће завршити као старо гвожђе. Наравно, највише штете од тога имају подунавске општине које располажу значајним потенцијалима за развој туризма, посебно оне на Ћердапском сектору Дунава, за који смо констатовали да представља највећу туристичку вредност међу рекама Србије.

Од интереса су и идеје недавно усвојене Стратегије развоја туризма у Србији у којој се источна Србија третира равноправно са западном Србијом, Београдом и Војводином. Ако то значи реалан, сврсисходан, научно потврђен и апликативно изводљив подухват, исти је оправдан. Ово и због тога што су Дунав и Подунавље уско повезани са планираним саобраћајним Коридором VII, од којег се много очекује у смислу убрзања промета путника и робе, лакшег савлађивања већих растојања, уз повећану безбедност и одговарајуће објекте супраструктуре дуж водене и друмске саобраћајнице упоредничког правца пружања са бројним бочним везама из правца севера и југа. Комплементаран са системом пловних река и канала Рајна – Мајна – Дунав, односно, Дунав – Тиса – Дунав.

Туристи и ноћења

Наведени примери планова, пројеката и елебората су указују на низ појава, процеса и догађаја од интереса за савремену туристичку оперативу на терену. Године 1980. у Доњем Милановцу је регистровано 29.115 туриста и 125.227 ноћења. За разлику од тога 1993. године туриста је било 17.404, а ноћења 75.150. Године 2003. у Доњем Милановцу је регистровано 68.971 туристичко ноћење мање него 22 године раније. Велике промене броја туриста и ноћења јасно су се одражавале на искоришћеност смештајних капацитета. Они су у Доњем Милановцу коришћени са 30 до 60 %. Реч је о хотелу „Лепенски вир” који има 510 лежаја, значајне садржаје за обогаћивање туристичког боравка, али је суочаван са различитим негативним трендовима туризма у Србији извесно време стагнирао.



Хотел „Лепенски вир” у Доњем Милановцу

Слично стање карактеристично је и за Кладово. У овом граду је 1985. године било 18.456 туриста и 53.137 ноћења, а 1999. само 7.904 туриста и 22.250 ноћења. Смештајни капацитети у Кладову (хотел „Ђердап”, 340 лежаја), коришћени су најмање 19%, а највише 50% током одговарајућих година. Стање туристичког промета слично је и у осталим местима Ђердапа, Караташу (раднично насеље приведено туризму, изгубило је првобитни број лежаја и значај), Текији (ово

насеље има мотел са 10 лежаја и извештан број приватних соба за издавање туристима), Добри (слично стање као у Текији) и Голупцу (постојећи хотел са 150 лежаја, при највећем степену искоришћености достигао је 47 %, прошао више фаза развоја, управљања и власништва).

Туристи и ноћења

Година	Голубац		Доњи Милановац		Кладово	
	туристи	ноћења	туристи	ноћења	туристи	ноћења
1980.	1.391	2.137	29.115	125.227	14.523	32.257
1981.	3.435	4.466	19.858	139.322	17.691	37.868
1982.	4.473	5.440	21.157	104.733	11.420	38.132
1983.	2.521	5.602	18.356	92.471	11.531	36.137
1984.	6.584	25.475	36.018	111.758	17.071	48.140
1985.	8.275	19.495	34.429	106.398	18.456	53.137
1986.	7.785	21.068	32.565	94.729	14.366	45.446
1987.	7.370	15.534	36.286	104.863	13.489	38.823
1988.	8.087	17.217	33.345	95.708	16.033	41.588
1989.	7.573	14.177	32.420	86.149	15.645	43.828
1990.	8.418	15.565	28.551	94.691	17.627	49.634
1991.	6.851	13.276	-	-	18.777	48.796
1992.	2.370	4.642	25.507	94.928	20.235	55.575
1993.	1.868	3.913	17.404	75.151	4.384	22.999
1994.	4.256	6.609	24.089	80.037	11.074	29.905
1995.	6.673	11.928	30.904	104.889	22.851	34.246
1996.	4.347	7.239	27.697	90.619	20.540	33.512
1997.	6.333	8.872	27.223	75.698	17.871	45.436
1998.	6.277	9.377	35.524	85.160	21.233	39.067
1999.	4.946	8.176	16.649	56.577	7.904	22.250
2000.	6.033	10.080	26.602	86.188	14.837	33.741
2001.	7.070	12.098	23.966	58.589	21.810	40.625
2002.	5.600	9.344	30.771	60.876	30.897	61.497
2003.	4.530	7.903	31.108	60.351	25.043	58.378
2004.	4.005	6.087	29.938	61.896	24.062	61.758
2005.	5.386	7.551	30.095	94.050	23.183	55.827

Три најпосећенија туристичка места у Ђердапу била су и остала Голубац, Доњи Милановац и Кладово.

Голубац је својеврсна граница панонског и ђердапског сектора Дунава. Овде је за време владавине Римљана постојало утврђење, једно од важнијих на лимесу, северној граници Римске империје. Сматра се да се тврђава Голубачки град налази на месту римског утврђења. Из знатно каснијег периода се зна да је припадала кнезу Лазару и деспотима Стефану Лазаревићу и Ђурђу Бранковићу. Замишљен као утврђени град

за борбу хладним оружјем, има отворе за топове касније дозидане на турској кули ниже од доњег града, у непосредном приобаљу Дунава. Тврђава је имала пристаниште за ратне шајке. У једној од кула има остатака капеле, јер је дуго била настањена. Убраја се у најсликовитије и најочуваније наше средњовековне грађевине стратешког значаја. Голубац има око 2.000 становника и шеталиште поред Дунава.

Туристи и ноћења у Доњем Милановцу

Година	Туристи			Ноћења		
	домаћи	страни	укупно	домаћи	страни	укупно
1995.	29.933	971	30.904	101.352	3.537	104.889
1996.	26.988	749	27.697	87.756	2.863	90.619
1997.	26.620	603	27.223	74.043	1.655	75.698
1998.	32.619	2.905	35.524	82.863	2.297	85.160
1999.	16.114	535	16.649	54.823	1.754	56.577
2000.	26.171	431	26.602	84.618	1.570	86.188
2001.	23.544	422	23.966	57.808	781	58.589
2002.	29.094	1.677	30.771	56.002	4.874	60.876
2003.	29.961	1.147	31.108	57.552	2.799	60.351
2004.	28.516	1.415	29.931	58.708	3.188	61.896
2005.	28.026	2.069	30.095	66.778	4.065	70.843



Вердапско језеро код Доњег Милановца

Доњи Милановац, градско насеље интересантне историјске и урбане прошлости, главни је центар туризма у Ђердапу. Погодује стационарном, конгресном, манифестационом, наутичком и транзитном туризму. Хотел „Лепенски вир”, архитектонски изванредног положаја, са више садржаја у затвореном и на отвореном простору, уз могућности организовања екскурзија до бројних туристички привлачних локалитета у окружењу, извесно време је био својеврстан понос туризма Србије. Са 17 до 36 хиљада туриста и 58 до 139 хиљада ноћења, одражава просечно стање смештајних капацитета Србије. Може се рећи да послује боље од неких хотела сличне величине, јер у непосредном и даљем окружењу нема праву конкуренцију. Слично Србији и он пати од недостатака страних туриста (400 до 2.000) и њихових ноћења (800 до 4.000), што је занемариво, утолико пре што се током неколико протеклих година у стране туристе сврставају чак и Срби из република некадашње Југославије.

Туристи и ноћења у Кладову

Година	Туристи			Ноћења		
	домаћи	страни	укупно	домаћи	страни	укупно
1980.	13.869	654	14.523	32.240	1.017	32.257
1985.	17.307	1.149	18.456	48.746	4.391	53.137
1990.	15.904	1.723	17.627	46.130	3.504	49.634
1995.	22.605	246	22.851	33.899	357	34.246
1996.	20.182	358	20.540	32.809	703	33.512
1997.	17.561	310	17.871	44.286	1.150	45.436
1998.	20.761	462	21.233	38.003	1.064	39.067
1999.	7.782	122	7.904	21.932	418	22.250
2000.	14.600	237	14.837	33.141	600	33.741
2001.	21.537	273	21.810	39.949	676	40.625
2002.	30.439	458	30.897	60.402	1.095	61.497
2003.	24.332	711	25.043	56.335	2.043	58.378
2004.	23.114	948	24.062	58.970	2.788	61.758
2005.	21.849	1.334	23.183	51.626	4.201	55.827

Кладово, град са 10.000 становника, на излазу Дунава из Ђердапске клисуре, најинтензивније се развијао у време радова на хидроелектрани Ђердап, када је добио истоимени хотел. Сматра се да основу града чини тврђава Фетислам из доба Римљана, коју су 1542. године обновили Турци да би из ње нападали румунски град Турну Северин. За обнову тврђаве посебно је значајан Мехмед паша Соколовић из времена постојања Кладовске нахије. Када су у Првом

српском устанку град освојили устаници, организована је царинарница, чији је управник био Вук Караџић. Због нижих цена услуга и прихватање бројних ученичких екскурзија, показује скромније, али стабилније, пословање у односу на Доњи Милановац. Број туриста између 4 и 30 хиљада и ноћења између 22 и 61 хиљаде није задовољавајући с обзиром на туристичке знаменитости у околини, које се морају више презентовати туристима. Реч је о тврђави Фетислам, Археолошком музеју Ђердапа, туристичком пешачкој зони поред Ђердапског језера и у центру насеља под липама, спортској хали, дому културе, споменику Вуку Караџићу, наутичкој марини, остацима Понтеса, археолошком локалитету Дијана, пејзажним вредностима кључких тераса, могућностима наутике и риболова на Ђердапском језеру, манифестацијама и традицији.

Закључак

Ђердапски сектор Дунава представља прворазредну туристичку вредност Србије. Истраживања природе, археолошких налазишта, средњовековних сакралних објеката, становништва и насеља, указују на значајне атрибуте туристичке привлачности који омогућују целогодишњи туризам богатог и разноврсног садржаја боравка. Велика пловна река, пространо вештачко језеро, планински венци Карпата, композитна клисура са четири сужења (Голубачка или Горња клисура, клисура Госпођин вир, Велики и Мали казан, Сипска клисура) и три тектонско-ерозивна проширења (Љупковска котлина, Доњемилановачка котлина, Оршавска котлина), национални парк са бројним резерватима (Голубачки град, Босман – Соколовац, Бољетинска река – Гребен, Лепенски вир, Велики и Мали штрбац), постојећи туристичко-угоститељски капацитети, прелази на граници према Румунији и друге погодности, нису довољно туристички валоризовани. Подаци о броју туриста и њиховим ноћењима, то јасно потврђују. Туризам Ђердапског сектора Дунава није ствар само ентузијаста, ни појединачних насеља на том простору, већ Србије у целини, која мора деловати комплементарно са одговарајућим структурама Румуније, јер Ђердап, више него многи други делови поменутих држава, може и мора бити зона спајања и прожимања.

Др Стеван М. Станковић

ДАЈИЋКО ЈЕЗЕРО – НЕКАДА „ГОРСКО ОКО” ГОЛИЈЕ

На северозападној страни планине Голија, непосредно поред пута Ивањица – Беле Воде, на 1.436 метара надморске висине, у малој плиткој депресији смештено је Дајићко језеро, за које су везане многе легенде и предања, али и научни радови Недељка Кошанина и Радована Ршумовића, Јосифа Панчића и Јована Цвијића. Цвијићеве и Кошанинове процене о надморској висини језера и његове непосредне околине биле су нетачне због неправилности тадашњих топографских карата. Удаљено је од Ивањице 36 km, а 2,2 km од Белих Вода. Језеро лежи у депресији једне заравњене, благо нагнуте преседлине правца пружања север - југ са чије се источне стране издиже узвишење Ривотине (око 1.550 m), а са западне стране завршава се брдо Тичар, које је у овом делу високо 1.460 m. Дајићко језеро у морфохидролошком смислу припада сливу реке Моравице, али је и близу развођа са сливом Студенице, јер вододелница иде гребеном узвишења Ривотине са источне стране језера.



Дајићко језеро

Под овим називом - Дајићко језеро, језеро се први пут среће у списима Јосифа Панчића, Недељка Кошанина и Јована Цвијића, а код мештана је био устаљен назив Језеро или Тичар. Према легенди у језеро су се некада утопили сватови па се зове и Сватовско језеро, а по неким причама ту се окупљају најлепше горске виле. Језеро је било култно место мештана овог краја. Тако се овде сваког 8. маја одржавала служба, а данас се одиграва вашар 21. јула сваке године. Тада се окупља велики број мештана и љубитеља овог краја, али све то представља велику пресију на екосистем језера, можда чак премашује еколошки капацитет овог простора. Зато, по завршетку ових свечаности простор треба довести у пређашње стање и санирати сва настала оштећења.

Питање настанка језера и његове старости је веома сложено и још увек нарасветљено. О постанку језера постоји више мишљења, од оних да је језеро настало под непосредним утицајем тектонике или да је глацијалног порекла до оних да је депресија језера настала преграђивањем старог иницијалног дела долине Пакашнице великом количином делувијума.

Геолошку подлогу језера и његове околине чине филити карбонске старости. Међутим, како су филити подложни површинском разоравању закључује се да само језеро не лежи на матичној стени, него на делувијуму који се гравитационо транспортује на најнижи део преседлине и ту таложи.

Од посебног значаја је питање како се језеро храни и какав је његов хидролошки режим. Највећим делом воду добија од атмосферског талога, тј. кише и отопљеног снега из свог слива. Језеро не пресушује и нема значајног колебања нивоа воде, услед велике количине падавина (око 1.100 mm годишње) и малих губитака воде због ниских температура и слабог испаравања, релативно мале инсолације и велике влажности ваздуха, као и заклоњености језера у односу на ваздушна струјања. Језеро добија воду и од каптираног извора који се налази преко пута. Чесма је посвећена Властимиру Парезановићу, пиониру шумарства овога краја. На њој пише: *„Када би сваки човек знао које је дрво његово, никада га не би посекао“*.

С обзиром на хидрогеолошке карактеристике терана на коме је језеро, тј. на вододржљивост и непропусност подлоге, нема губитака воде подземним путем. Тако и за подземно дотицање воде нема чврстих доказа, мада је Кошанин претпостављао да на основу разлике у температури воде постоји извор мале издашности у најдубљем делу језера. Провидност језера је јако мала, а боја воде је тамно мрка због

црне боје муљевитог језерског дна као и садржаја органских материја у води.



Каптиран извор

Депресија у којој лежи Дајићко језеро има облик равностраног троугла са заобљеним теменима, а такав облик има и данашње језеро. Његова западна обала има меридијански правац, друге две се састају на југоисточној страни. Данас је водено огледало језера значајно редуковано. Трагови некадашње веће површине језера и ранијег стања воде огледају се у карактеристичним флористичко-вегетацијским и морфолошким доказима. У време Кошаниновог истраживања језера, 1906. године, површина воденог огледала износила је 460 m², што је четвртина од некадашњег и првобитног воденог огледала. То јасно указује на процес еутрофикације који је у последње време убрзан услед антропогеног фактора.

Наиме, интензивна сеча смрчевих шума у околини повећава инсолацију и испаравање, а изградња пута смањила је доток воде и променила водни режим језера. Тако су се битно променили еколошки услови, водни биланс и микроклиматски параметри и интензивирали еутрофикацију језера која је условила настанак карактеристичних облика тресавске вегетације: ливадске тресаве, високе тресаве и вегетације у језеру. Такође директан негативан утицај има и напасање стоке у близини језера, што доводи до сабијања земљишта и промене

хемизма језера. Кошанин је у време свог истраживања забележио да је језеро служило и као појилиште за стоку и да су чобани обезбеђивали прилаз стоци носећи гране и дебла. Заштитом је забрањена испаша стоке на заштићеној површини и бацање предмета у језеро, али се режим заштите и забране често не поштују. Повећан неконтролисан приступ заштићеној површини, паркирање возила око пута и језера и повећано присуство људи, буке и загађења за време вашара су данашњи негативни утицаји на језеро, који се могу елиминисати стриктним поштовањем принципа заштите и забране и повећаном контролом у ужој и широј околини језера.

У време Кошаниновог истраживања језеро је било окружено густом смрчевом шумом и у правом смислу представљало „горско око” Голије. Тада густе шуме спречавале су засипање језерског дна седиментима и прилаз стоке језеру. Пошто је језеро сада на чистини, прилаз је отворен па стока поспешује даљи развој травне вегетације која смањује површину воденог огледала.

У тресавама лежи огроман потенцијал научног истраживања историје вегетације, њеног постанка и развоја, с обзиром на недовољан степен истражености историјског развитка живог света Балканског полуострва. Досадашњим радовима Кошанина и Панчића има се увид у стогодишњи пресек промена у флори на овом локалитету. Даља и детаљна палеоботаничка истраживања Дајићког језера би имала огроман и несумњив значај.

Фауна Дајићког језера је недовољно истражена, али се зна да је ово језеро једино станиште у Србији три врсте акватичних инсеката из реда Odonata. Језеро је једно од ретких станишта врсте репатог водоземца – *Triturus cristatus*.

Године 1966. Скупштина општине Ивањица је на предлог Републичког завода за заштиту природе донела решење о стављању под заштиту државе Дајићког језера – тресаве као природне реткости и природног споменика геоботаничког карактера и то на површини од 2 ha која обухвата језерско окно и непосредну језерску раван. Подручје је стављено под режим заштите као строги резерват природе, где је забрањено вршити било какве промене које ометају спонтани природни развој живог света. Решењем је предвиђено да се обележи граница заштићене зоне, али то није урађено. Такође, и поред одлуке о заштити настављена је деградација ове природне реткости.

Степен измењености предела Дајићког језера се може оценити као висок и услед тога као нарушен природни екосистем. Убрзани

процес зарашћивања јавио се као последица искључиво негативног антропогеног утицаја. Само принципима активне заштите кроз развој је могуће свести садашњи темпо еутрофикације на природни. Потребно је променити досадашњи однос према овом објекту изузетне лепоте. У смислу техничке заштите неопходно је вађење различитих нагомиланих предмета. Предвиђају се таложници који би спречили уношење наноса са водом. Биолошке мере заштите се огледају у очувању аутохтоности флоре и фауне и доприносу веће стабилности екосистема Дајићког језера. Требало би забранити уношење неаутохтоних врста као и коришћење пестицида и инсектицида у близини. За опстанак великог мрмољка веома је битна забрана порибљавања језера, јер би он у том случају био угрожен од стране грабљивих врста риба.

Атрактивност и непроцењивост језера за науку били су основни повод да се оно прогласи заштићеним подручјем. На овом простору до сада нису вршена мултидисциплинарана и стационарана научна истраживања. Свакако, ово језеро треба чувати за науку и за Голију и штитити га од негативних антропогених утицаја. Будући комплексан научно-истраживачки рад (микроклиматска, педолошка, биолошка, еколошка и друга истраживања) требало би да буде такав да својом активношћу не угрожава строги природни резерват Дајићког језера.



Дајићко језеро

Свакако треба искористити изузетан туристички потенцијал језера као привлачног локалитета Голије уз поштовање режима његове заштите.

Не можемо писати о Дајићком језеру, а да не кажемо да се налази на једној од најлепших и шумама најбогатијих планина у Србији, на планини која носи епитет ваздушне бање и која је највиша планина југозападне Србије (Јанков камен 1.833 m).

Влада Републике Србије је јула 2001. године донела Уредбу којом се подручје планине Голија ставља под заштиту као Парк природе „Голија” и сврстава у I категорију заштите као природно добро изузетног значаја. Уредбом о заштити Парка природе Голија (Сл. гласник РС, бр. 45/2001) јавном предузећу Србијашуме је поверено старање о овом заштићеном природном добру, која заштиту и развој природног парка Голија спроводи према средњорочним и краткорочним програмима заштите и развоја. Аутохтоност и изражена мозаичност примарне вегетације, присуство ендемита и реликата, специфичност геоморфолошких особености и посебност хидролошких појава су критеријуми на основу којих су издвојена подручја под одговарајућим режимима заштите у оквиру овог природног парка.

У оквиру Парка природе Голија на локалитетима постоје три степена (режима) заштите. Под режимом заштите I степена обухваћена су станишта природних реткости биљних и животињских врста, као и специфичне биљне заједнице које представљају значајан елемент основних вредности заштићеног простора, осетљиви екосистеми тресава, Кошанинова језера, Дајићко језеро, извориште Голијске реке и Студеничке реке, као и слапови реке Изубре.

То су простори највреднији са аспекта заштите природе где је утврђена забрана коришћења природних богатства осим у научне, истраживачке сврхе. Парк природе Голија је исте, 2001. године добио статус Резервата биосфере под називом „Голија – Студеница“ и тако постао први Резерват биосфере у Србији. Тачније, у оквиру Парка природе површине 75.183 ha проглашен је резерват на површини од 53.804 ha. Проглашење Голије за Парк природе и Резерват биосфере ствара националну и међународну одговорност у очувању и унапређењу специфичних генетичких ресурса, стварањем оптималног модела резервата биосфере како би се обезбедила равномерна расподела добити између природе и човека.

Ана Борисављевић

КЛИСУРА ЖДРЕЛО У СЕЛУ СТОГАЗОВАЦ

Село Стогазовац налази се 10 km северозападно од Књажевца. На самом излазу из села, из правца Књажевца, 50 метара од последњих кућа усечена је клисура Ждрело. Дужина клисуре је око 300 метара. Кроз клисуру протиче Зубетиначка река, која уласком у атар села Стогазовац мења назив и назива се Стогазовачка река.

Према геолошкој карти Републике Србије клисура Ждрело је усечена у глиновите кречњаке и глинце из периода доње креде. Старост ових стена процењује се на око 100 милиона година. Клисура је усечена између брда Кулиње (540 m) које се налази са десне стране и брда Рудине (460 m) са леве стране Зубетиначке реке, која клисуром протиче на надморској висини од 350 метара. Кречњачке стене непосредно уз реку издижу се до висине 70-80 метара и специфичних су формација. Највише литице су Лисичји камен и Здравачки камен. Лисичји камен назива се још и „Момин камен” или „Девојачки камен” по девојци која је по народном веровању бежећи од Турака скочила са камена. До врха ове литице лако се стиже путањом иза цркве. Одатле се пружа предиван поглед на клисуру и село. Налази се на десној страни у средишњем делу клисуре. Здравачки камен је назив добио по здравцу који расте на камену. Издиже се на десној страни на самом улазу у клисуру. Ширина клисуре у најужем делу, на самом дну, износи 2-3 метра. Ово је био једини пролаз пре просецања пута кроз клисуру. На дну клисуре, у кориту реке, налази се извор „свете воде” који мештани називају „Божја трпезица”. Мештани кажу да извор никада није пресушио и да има лековито дејство за очне болести. Поред извора пронађен је римски жртвеник, што доказује постојање овог извора још у античко доба. Дно клисуре је карактеристично по великом броју обрушених блокова стена, преко којих река протиче у виду слапова. Блокови стена су допринели стварању великих вирова, као што су Сињи вир, Телчи вир и најнизводнији Петковски вир. Телчи вир, по предању, никада није пресушио јер се храни водом из извора „Божја трпезица”, а назив је добио током XIX века када су због велике суше становници околних села појили своју стоку у овом виру. Узводно од Телчег вира налази се „бунар”, рупа у стени испуњена речном водом, као и „када”, удубљење

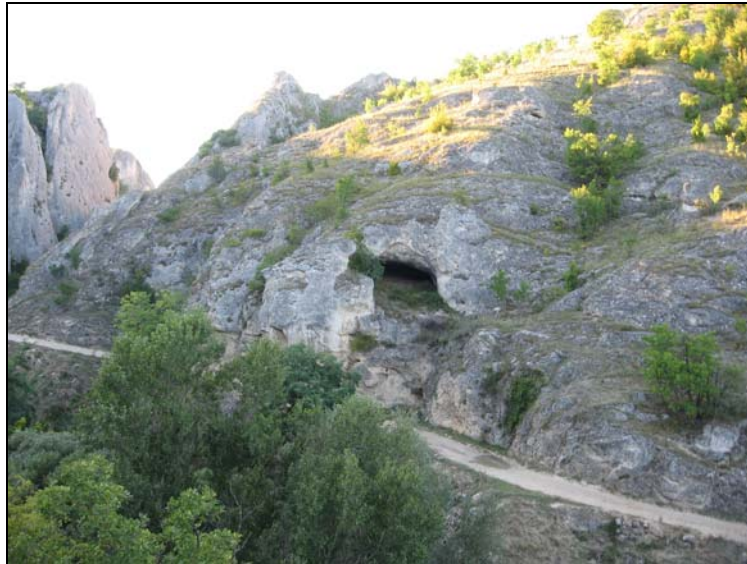
у виду каде у каменом блоку кроз које протиче река и у виду слапа се спушта у вир.

Како је ова клисура усечена у кречњацима доње креде, претпоставља се да је у то доба, пре око 120 милиона година, овде егзистирало море у коме су се таложили остаци живих организама од којих су настале дебеле наслаге кречњака. Касније, покретима алпске орогенезе издигнуте су планине и створене контуре савременог рељефа који су потом обликовале егзогене силе до данашњег изгледа. Почетак усецања клисуре Ждрело пада у време повлачења сарматског језера и формирања речне мреже Тимока крајем миоцена и почетком плиоцена тј. пре око 12 милиона година. Толико је било потребно времена Зубетиначкој реци да однесе површински слој растреситих седимената и усече клисуру.

Зубетиначка река настаје северозападно од села Зубетинца спајањем неколико потока на падинама Слемена (1.099 m). Најзначајнију притоку, Гладну реку, прима са десне стране 5 km низводно од Зубетинца. Гладна река настаје спајањем неколико мањих река које се сливају са Крстаца (1.070 m). У Зубетиначку реку се пре Стогазовца улива још неколико мањих притока - потока, не дужих од неколико километара, периодског карактера тј. водотокова који имају воду само у току кишних месеци и за време топљења снега док су у осталом делу године углавном без воде. Зубетиначка река најчешће пресушује у току летњих месеци, што до пре 10 - 15 година није био случај. Најбољи доказ да је река била богата водом јесу остаци воденица у клисури. Познате су четири воденице: Гмитрова, Туртина (Дречиновска), Драгићева и Петковска. Туртина воденица је најстарија, саграђена је још у време Турака. Занимљиво је веровање мештана да је у клисури постојала Гаргова воденица која је по предању најстарија и у којој је сакривено благо, али нико поуздано не зна њену локацију. Код Валевца, после 18 km тока, Зубетиначка река се састаје са Бучјанском реком и чине Валевачку реку која се улива у Бели Тимок километар низводно од Књажевца.

Постоји занимљивост везана за називе река у овом крају јер једна иста река може имати неколико назива у различитим деловима свог тока, а њих добија по именима села кроз која протиче. Зубетиначка река носи тај назив све до Стогазовца где добија „ново” име Стогазовачка река и под тим именом тече до Валевца. Још је бољи пример Бучјанске реке: до Доње Соколовице је Бучјанска река, између Соколовице и Лепене је Соколовачка река а низводно од Лепене је позната као

Лепенска река. Због тога једна иста река на свом току дужине 20 km има чак три назива.



Вулина пећина

Кречњачки терени се одликују специфичним облицима рељефа који настају хемијским растварањем кречњака. У клисури Ждрело јављају се окапине и шкрапе. Окапине се у народу овог краја често називају пећинама. Вулина пећина се налази на левој страни клисуре, неколико метара изнад пута, близу самог излаза из клисуре. Отвор је полукржног облика висине око два метра, ширине око осам метара. Дужина ове окапине износи око 11 метара. Нема споредних канала. Висина таванице опада са дужином. У унутрашњости са таванице повремено цури вода. Маркова пећина се налази на десној страни клисуре, испод врха брда Кулиње. Тешко је приступачна. Отвор је кружног облика, висине око четири метра. Таваница се нагло спушта. Дужина окапине износи пет метара. За Маркову пећину везано је доста прича. По предању ово је пећина Марка Краљевића у којој је он често боравио. У таваници пећине постоји удубљење које је Марко направио својом главом нагло се пробудивши. По дну пећине су видљиви „отисци” његових стопала, а у унутрашњем зиду се налази удубљење у

облику потковице које је „направио” Марков коњ Шарац. Непосредно изнад пећине се налази стена у облику кревета која се назива „Марков кревет”, поред кога се налази „Чавчији вир”, удубљење у стени које се пуни кишницом и које је по народном веровању Марко користио за купање.

Шкрапе представљају микро облике површинског крашког рељефа. То су уски, махом паралелни жљебови и бразде на голим кречњачким површинама, међусобно одвојени оштрим или заобљеним стеновитим гребенима – бридинама. Два основна морфолошка типа шкрапа су ребрасте и мрежасте. Ребрасте шкрапе се јављају на стрмим кречњачким површинама у виду система паралелних жљебова нагнутих у правцу највећег пада. Шкрапе у клисури Ждрело припадају управо овом основном морфолошком типу шкрапа, с тим што их можемо сврстати и у групу зидних шкрапа које се одликују низом паралелних, уских и дубље усечених шкрапских бразда на кречњачким одсечима који се дижу као зид. По начину постанка припадају групи пукотинских шкрапа, предиспониране су пукотинама које се јављају на дну шкрапских бразда у виду процепа. Дужина шкрапа је око 10 метара ширина пукотина око 50 cm, а дубина пукотина не прелази један метар. Ове шкрапе се налазе на стени која се пружа непосредно уз подножје Лисичјег камена.

У самом подножју Кулиња између Лисичјег и Здравачког камена, на десној обали Зубетиначке реке, налази се средњовековни споменик, црквица Видовдан. По предању, како наводи Ћ. Бошковић, подигао ју је „нико други до цар Лазар”. Црква је подигнута на старим темељима 1939. године. Обновио ју је мештанин Ранђел - Раја Станисављевић.

Видовдан као заветни дан помиње се само у натпису изнад улазних врата обновљене цркве. Ни један други писани или усмени податак не даје одговор колико дуго се слави Видовдан као највећи заветни празник у Стогазовцу. Мештани кажу да је цркву подигао „нико други до Цар Лазар”, што је историјски гледано мало вероватно. Он јесте у Горњачкој клисури на Млави подигао манастир Горњак. И тамо постоји део клисуре са истим именом Ждрело, али у оквиру граница његове државе. Ако је заветни дан у Стогазовцу, Видовдан, посвећен светом Виду, он датира из далеке прошлости. Ако је посвећен светом Лазару то је учињено у знак сећања на изгинуле косовске јунаке и мученика Цара Лазара и то вољом мештана, можда оних чије је порекло са Косова и Метохије.

Иза олтарске апсиде, према реци, на крсту од камена уклесан је натпис:

ХР/ 1830 ГА / КРДОВДА / НИ
МРИЈ / А БОГОРОД / ИЦА И /
М / ЛАДА СВЕ / ТА НЕДЕЉ / А
СПО / МЕН ДИЖ / Е ЛАЗА / ЈАНКОВИ / Ћ

На темељу натписа може се јасно прочитати уклесан назив КРДОВДАН (вероватно КРСТОВДАН). По мишљењу Ћ. Бошковића нетачно прочитан текст могао би бити повод за нови назив цркве „Видовдан”. Садржај натписа на заветном крсту није био непознат мештанима села. Натпис је тачно прочитан, што потврђује казивање Радојице Обрадовића, рођеног 1913. године у Стогазовцу, да је много раније на овом месту, на темељима садашње цркве постојала старија црква, Крстовдан, како и пише на заветном крсту. Није споран ни други део записа „и Марија Богородица и Млада света Недеља”. Три заветна дана обележена су једним крстом. Исти је случај са заветним местом Прокопије, где су на заветном крсту такође записана три заветна дана, а мештани помињу само један.

Прво и вероватно најстарије светилиште у Стогазовцу је црквица Видовдан. Сваке године 28-ог јуна село слави свој најважнији празник у години. Некада је та прослава била много свечанија и са великим бројем гостију из суседних села. Данас се овај празник прославља симболично, паљењем свећа, резањем колача и захватањем „свете воде” са извора „Божја трпезица”.

На удаљености 400 метара северозападно од села, на брду Кулиње (540 m) виде се зидине и темељи старог града. Испод брда у Зубетиначкој реци лежи у песку један римски жртвеник са натписом. Годинама су мештани, излетници и љубитељи старина претраживали овај археолошки локалитет и успевали да пронађу бакарне новчиће, врхове стрела, нарукнице, копче за одећу. Није познато када је саграђен град или кула, као ни порекло њихових становника. „У питању је вероватно касно античко или византијско утврђење”, како наводе Милутин и Драга Гарашанин у делу „Археолошка налазишта у Србији”.

О касно античким утврђењима историчар С. Ћоровић пише: „Немајући довољно војске да би зауставио навалу варвара преко Дунава, цар Јустинијан је почео да обнавља старе градове и тврђаве.” Одбрамбене грађевине грађене су брзо и од материјала који је био лако доступан и увек су подизане на стратешки важним местима. Врло је

прихватљива претпоставка да је ову тврђаву срушио Стефан Немања, вероватно око 1183. године. „Немања је”, како наводи Ћоровић, „плански ширио своју акцију према истоку; освојио је Ниш и продро у Тимочку долину. Ту је заузео и порушио градове: Сврљиг, Равно код Књажевца и Кожељ.”.

Град – византијска тврђава на Кулињу имала је две куле за осматрање. По неким три, али овај податак није поуздан. Једна од кула (1) налазила се на највишој тачки у непосредној близини тзв. „Чавчијег вира”. Друга кула (2) налазила се нешто ниже на на кршевитој литици, коју народ назива „Бисази”. Улазна капија налазила се између литице „Шкекин камен” и литице „Бисази”. Од стуба капије (2) код литице „Бисази” па до куле налази се непроходна литица. Насеље се налазило у подножју Кулиња северозападно од тврђаве на терену са благим падом према Зубетиначкој реци. Крај насеља пролазио је пут према потоку Баре. Исти пут кроз главну капију води према истоку и спаја се са добро очуваном деоницом каменитог „Латинског” пута кога мештани зову „Кењин пут”.

На врло широком простору и са источне и са западне стране могу се пронаћи поломљени остаци земљаног посуђа, на којима се још увек задржао слој глеђи. На појединим посудама препознају се декоративне линије благо таласасте форме. Обрада метала вршена је у посебним радионицама, за које се претпоставља да су се налазиле на локацији тврђаве у непосредној близини капије. На то указују отпаднути материјали у виду згуре који су се могли пронаћи, слепљени и неправилног облика.

По казивању Драгољуба Михајловића рођеног 1926. године, Никодија Антић је од материјала са Кулиња саградио комплетну кућу у Стогазовцу. Радови су трајали 7 година. У тој кући данас нико не живи. Мештани говоре о рушењу кула, али се највероватније ради о рушењу остатака утврђења и превозењу материјала на нове локације. Објект је сасвим сигурно порушен неколико векова раније.

Мр Микица Сибиновић
Милан Петковић

КУЛТУРНЕ ВРЕДНОСТИ ТРЕБИЊА

У долини највеће европске понорнице Требишњице, зеленој и плодној оази у љутом херцеговачком кршу, на 275 m надморске висине испод Леотара (1.244 m) налази се стари град Требиње, најјужнији град Босне и Херцеговине и Републике Српске (42° 43' северне географске ширине и 18° 21' источне географске дужине). Требиње је према последњем попису из 1991. године имало 21.000 житеља. Према проценама у граду данас живи око 28.000 становника. Седиште је истоимене општине, површине 904 km².

Требиње је смештено у контактної зони различитих физичко-географских целина - Хумина и Рудина које су своје главне морфолошке црте добиле после олиго-миоцених тектонских покрета. У пејзажу се смењују крашка поља и планински венци динарског правца пружања, чинећи особен медитерански амбијент јужне Херцеговине. У јужном делу Републике Српске, Требиње има најповољнији географски положај, што се испољава током његовог дугог историјског развоја. Плодна долина мирне и модре Требишњице, са Требињским и Поповим пољем, природно је била предиспонирана да постане насеобински и културни центар сиромашног крашког залеђа. Томе је допринела и близина Јадранског мора, нарочито Дубровника (26 km) и Херцег Новог (38 km) који су вековима подстицајно деловали на привредни и културни развој Требиња. Повољне природне карактеристике измењено медитеранске климе („град сунца и платана”) и различити културни утицаји, омогућили су дуг континуитет града, чија је околина богата културно-историјским споменицима различитих епоха. Требиње се са правом сматра једним од најлепших градова Босне и Херцеговине, чија се привлачност заснива на јединственом складу духовног и световног, природног и културног наслеђа, приморског и континенталног, медитеранског и оријенталног, старог и новог.

Прве људске насеобине у требињском крају потичу из старијег палеолита. Археолози су регистровали културне слојеве старије од 40.000 година. Први становници требињске области односно старе Травуније били су Илири. Од VII века пре нове ере у Херцеговини се уз Илире појављују и Грци, чији се утицаји шире из приморских колонија

у унутрашњост. Доказе о присуству Грка и Римљана на овим просторима пружају топоними у граду и околини. Назив планине Леотар изнад Требиња потиче од грчке речи „leios” - светао (у компаративу „leioteros” - светлији). Дакле правилан назив ове планине је Леутар или Левтар, али у народу ипак преовлађује име Леотар. Требиње се први пут спомиње у X веку код Константина Порфирогенита под називом Tribunia, по чему се касније читава стара требињска област назвала Травунија. Назив Tribunia потиче од римске речи „tribunus” – војни заповедник (tribunus militum или tribunus cohortium). Према археолошким траговима, на месту данашњег требињског насеља Полице налазио се римски војнички логор којим је управљао трибун.

Првобитно је Требиње било назив мале жупе, која је временом проширила своје границе и постала позната као Травунија. Власт кнезова Травуније допирала је на север до Гатачког поља, на југ до Јадранског мора, на исток до Бањана, а западна граница ишла је од Дубровника преко Попова поља и Љубиња на Гатачко Поље. Од првих познатијих кнезова Травуније спомињу се Крајина, Павлимир и Тјешимир, у IX веку. После власти хрватских и зетских краљева, 1168. године зетску државу заузео је Стефан Немања, велики рашки жупан, чиме је требињска област постала део Србије. Требиње је непрекидно било у власти Немањића до смрти цара Душана. Град се развијао као значајан економски центар, који је посредовао у трговини између Дубровника и градских центара немањићке Србије. Средиште немањићког града налазило се на месту данашњег требињског насеља Полице. У граду је крајем XII века двор имала краљица Јелена, жена краља Уроша I, која је била француског порекла и у сродству са анжујском династијом. Део њених моштију и данас се чува у манастиру Тврдошу.

После смрти цара Душана Требињем су кратко време владали господари Зете Балшићи, од којих га је преотео босански краљ Твртко I Котроманић 1378. године. У доба распадања босанске државе Требиње је припадало великом босанском војводи Павлу Раденовићу, чији је син Радослав Павловић водио дуге борбе за требињску област са породицом Косача. Стјепан Вукчић Косача освојио је Требиње и суседне жупе 1438. године. Десет година касније он је узео име Стјепан, „божјом милости херцег од светог Саве, господар хумски и приморски, велики војвода русага босанскога и кнез дрински”. Од тог времена његова земља се почиње називати земљом херцеговом или Херцеговином, док

се стари називи Травунија и Захумље све ређе употребљавају. Требиње је остало у његовом поседу, а касније у поседу његовог сина Владислава све до пада под Турке 1466. године.

У турском периоду централно насеље источне Херцеговине било је Требиње. Како је град имао важну одбрамбену улогу у пограничном појасу према Црној Гори, Млетачкој републици и Дубровнику, проглашен је капетанијом, што је подразумевало посебан статус. Када су 1687. године Млечани освојили Херцег Нови, многе турске породице из Боке доселиле су се у Требиње и формирале нови део града назван Османовића махала. Она је најстарији дио данашње требињске вароши. За време првог херцеговачког санџак-бега Осман-паше Русулбеговића град се од трговачког центра почео трансформисати у војнички логор и добијати изглед одбрамбеног утврђења. Као погранични простор према Црној Гори и Млечанима, са којима су Турци често ратовали, Требиње се ограђује утврђењима и кулама.

Почетком XVIII века изграђена је спољна требињска тврђава, позната као Бан-вир. Она је била опасана зидинама и јаким кулама. Назив Бан-Вир последњи пут је употребљен 1729. године, да би се касније задржао само као име дубоког вира у реци Требишњици. Око старијег утврђења изграђена је једна пространија тврђава са четири јаке куле. Осман-паша Ресулбеговић је остао упамћен као велики градитељ. Он је у унутрашњости тврђаве саградио две џамије: 1719. године Цареву, а 1729. године Османпашину џамију. Тврђава је постала средиштем новог Требиња, које се развијало на десној обали Требишњице. То је данашњи требињски Кастел. Са изградњом тврђаве почело је да нестаје старо средњевековно Требиње на левој обали реке. Изван кастелских зидина била је само Османовићева махала и то као предграђе. У архитектури града било је већ много медитеранских елемената, по чему се Требиње знатно разликовало од осталих херцеговачких градова.

Најзначајнији споменик из турског периода је Арсланагића мост, дело необичне архитектонске вештине и лепоте. Елегантни мост са четири лука саградио је око 1570. године велики везир Мехмед-паша Соколовић, као задужбину за свог сина погинулог у борби са Млечанима. Назив је добио по извесном Арслан-аги, на чијем поседу се налазио и који је имао привилегију да наплаћује мостарину. Изградњом хидроенергетског система на Требишњици 1965. године Арсланагића мост се нашао под водом акумулационог језера. По захтеву Завода за заштиту споменика културе мост је 1966. године премештен на нову

локацију у самом граду, између насеља Градина и Полице. Године 1993. мосту је промењено име у Перовића мост, али се стари назив и даље користи.

У периоду аустро-угарске владавине град добија елементе средњеевропске архитектуре, који су складно уклопљени у медитеранско-оријенталну физиономију града. У Требињу су се очувале грађевине које говоре о његовом стратешком значају на црногорској граници. На брдима око града подизана су јака утврђења, која и данас пуста и празна доминирају околином. На период аустроугарске владавине подсећају грађевине јавног карактера, управне зграде, касарне, школе и остали објекти. У архитектури града данас се јасно издвајају старо урбано језгро из турског времена, архитектура из аустроугарског периода и савремена градња. За разлику од осталих херцеговачких градова, у Требињу је највише изражена мешавина приморских и оријенталних утицаја.

У Требињу и околини налази се велики број материјалних, претежно сакралних објеката, високе културне, религијске и уметничке вредности. Након оснивања Земаљског музеја у Сарајеву, 1888. године, група археолога предвођена Артуром Евансом и Ћириком Тухелом приступиле су истраживању источне Херцеговине, пре свега околине Требиња. На различитим локалитетима пронађени су остаци старих сакралних објеката, градова, утврђења, путева, комуналних објеката, мостова, тумула, градина, старих натписа и некропола стећака. Већина археолошких локалитета потиче из средњег века и периода турске владавине, мада су присутна и античка налазишта и грађевине из новијег периода. Посебан значај имају православне цркве и манастири грађени углавном у препознатљивом медитеранском стилу, подизани на темељима богомоља из ранохришћанског периода, али и на самом крају XX века. Град окружују манастири: Тврдош, Дужи, Завала, Добрићево, Петропавлов манастир и Херцеговачка Грачаница.

Манастир Тврдош налази се на десној обали Требишњице, 4 km низводно од Требиња, у селу Тврдошима. Посвећен је Успењу пресвете Богородице. Један је од најстаријих православних манастира у Босни и Херцеговини. Према народном предању, основали су га Свети цар Константин и његова мајка Јелена. Подигнут је на темељима ранохришћанске богомоље из периода касне антике (IV-VI век), чији су остаци видљиви на застакљеном поду данашње манастирске цркве. Након првих рушења и страдања Тврдош је крајем XIII века постао задужбина српског краља Милутина. Данашњи манастир основан је око

1509. године, када је милешевски епископ прешао у ове крајеве и прозвао се захумским епископом. У првој половини XVI века манастир Тврдош је постао културно и духовно средиште ширег подручја и велики центар за преписивање књига. Био је стоно место херцеговачких митрополита и центар политичке активности херцеговачких Срба, који су на страни Венеције и Аустрије учествовали у борбама против Турака. Његови су калуђери били у сталном додиру са устаницима, које су помагали на разне начине.



Манастир Тврдош

Услед природних стихија и историјских околности, Тврдош је више пута рушен и опет обнављан. Тешко је оштећен у великом земљотресу који је погодио Дубровник у другој половини XVII века, а 1694. године су га до темеља срушили Млечани бојећи се да не постане турско утврђење. Тврдошки владика Саватије и избегли калуђери су код Херцег Новог обновили једну запуштену цркву и изградили манастир Савину, у који су похрањене тврдошке драгоцености: крст Светог Саве из 1219. године, макета манастира из 1615. године, јеванђеље из 1550. године и други предмети које ни до данас нису враћене Тврдошу.

Почетком XVIII века било је више покушаја да се обнови разорени манастир. У том настојању истакли су се митрополит Нектарије и игуман Исаије. По остацима старог манастира види се да је Тврдош био опасан чврстим зидинама за обрану од нападача. У унутрашњости могу се у рушевинама разабрати темељи старе цркве. То је била базилика са три брода. Два побочна брода нешто су краћа од средњег, који је нартексом продужен на западну страну. На месту разореног манастира подигнута је црква Светог Успења. Данашњи изглед Тврдоша са манастирским конацима потиче из 1924. године. Тврдош је од 1992. године седиште Митрополије Захумско-херцеговачке и приморске.

Историја манастира је нераскидиво повезана са личношћу Светог Василија Острошког и Тврдошког, после Светог Саве највећег светитеља у српском народу. Рођен је као Стојан Јовановић 1610. године у херцеговачком селу Мркоњићи у Поповом пољу. Као ђакон ступио је у манастир Завала, а закалуђерио се у Тврдошу и добио духовно име Василије. Као монах прочуо се због свог подвижничког живота. Као епископ захумски и скендеријски столовао је у Тврдошу. Када су Турци разорили манастир, прешао је у Острог где данас почивају његове свете мошти. Предање о Тврдошу и култ Светог Василија и данас су веома живи међу народом источне Херцеговине, који свакодневно походи његов матични манастир.

Манастир Дужи се налази 7 km низводно од Требиња, са леве стране Требишњице. О манастиру нема помена пре краја XVII века. Основан је после разарања Тврдоша, када је део монаштва обновио и проширио малу цркву у селу Дужи, која је до тада била метох Тврдоша. Први писани помен овог манастира је из 1737. године, када је називан „Требињски манастир Успенија”. До укидања Пећке патријаршије 1776. године у Дужима је било седиште херцеговачких митрополита, када је премештено у Мостар. У XIX веку манастир је од Тврдоша преузео улогу духовног центра и жаришта ослободилачког покрета у источној Херцеговини. Одлука о покретању великог устанка под вођством Луке Вукаловића донета је у Дужима 1857. године. У устанку су учествовали и монаси манастира Дужи, због чега је више пута рушен и спаљиван. Данашња манастирска црква, посвећена Покрову Пресвете Богородице, саграђена је 1885. године.

Манастир Завала данас се налази у Федерацији Босне и Херцеговине, на југозападној страни Поповог поља под брдом Острогом, западно од Требиња. Манастирска црква, посвећена

Ваведену Пресвете Богородице, својом северном страном је увучена у пећину. Према народном предању, Завала је задужбина краља Драгутина, о чему сведочи и стари манастирски печат из 1271. године. Уз манастире Житомислић и Тврдош спада у најзначајнија културна средишта херцеговачких Срба. Као ретко која друга богомоља, Завала је имала знатан број познатих духовника и народних вођа. Овде је почетком XVII века боравио чувени фрескописац Георгије Митрофановић, који је у околини Требиња осим овог манастира осликао и манастир Добрићево. У Завали је свој подвижнички живот започео и Свети Василије Острошки и Тврдошки, рођен у оближњем селу Мркоњићима. За време последњих ратних сукоба манастир је тешко оштећен. Након рата Завала је обновљена а братство се вратило. У близини манастира налази се чувена пећина Вјетреница, дуга око 6.500 m.

Манастир Добрићево посвећен Ваведену Пресвете Богородице налази се у атару села Орах, поред магистралног пута Билећа-Требиње. Првобитно се налазио у долини Требишњице, одакле је 1966. године премештен на нову локацију, услед стварања вештачког Билећког језера. По народном предању, манастир су основали цар Константин и царица Јелена. Два сачувана манастирска печата из 1232. и 1283. године указују да је Добрићево основано у XIII веку, или је још старије. Живописна манастирска црква настала је у XVI веку на старијим темељима из XIII и XIV века. Манастир је паљен 1649. године, потом обновљен, и опет рушен 1730. године. Аустро-Угарска војска 1914. спалила је иконостас и друге драгоцености. Сачуване су ипак неке од икона које је почетком XVII века насликао последњи велики византијски фрескописац Георгије Митрофановић, и које представљају највећу драгоценост Добрићева.

Петропавлов манастир налази се у Петровом пољу, 7 km од Требиња. Сматра се једном од најстаријих хришћанских богомоља у Босни и Херцеговини. Археолошки налази сведоче о врло старим грађевинама из ранохришћанског периода, које су се налазиле на месту садашњег храма. У близини манастира налазе се рушевине за које се верује да представљају остатке цркава светих апостола Петра и Павла, из периода IV-VI века. То доказује и чињеница да су два храма саграђена на малом растојању, што је особено за касно античко и рано византијско градитељство. Манастирски комплекс данас чине црква Светог апостола Петра, подигнута 1906. године на темељима античких грађевина, остаци храма Светог апостола Павла, и конак. У близини

манастира налази се Павлова пећина, у којој је по предању апостол Павле покрштавао народ, на свом путовању у Рим. Пећина је данас својеврсно стедиште ходочасника, који се сваке године за Петровдан окупљају у великом броју.



Херцеговачка Грачаница

Један од симбола Требиња је и црква Херцеговачка Грачаница, духовни комплекс који је, као Стражилово за Бранка и Ловћен за Његоша, везан за име највећег Требињца, песника Јована Дучића. Подигнута је 2000. године на брду Црквини изнад града и представља верну копију манастира Грачанице код Приштине, задужбине краља Милутина из XIV века. По узору на косовску Грачаницу, требињска црква је петокуполна грађевина, дугачка 16 m и широка 12 m. Спомен комплекс чине црква Пресвете Богородице са звоником, владичански двор, библиотека, амфитеатар, галерија икона, салон за банкете, чесма и летња башта. Херцеговачка Грачаница се може уврстити у бисере новије православне архитектуре, а њеној несвакидашњој лепоти доприноси и изванредан природни амбијент у коме се налази. Храм се може видети са сваке тачке у Требињу и то је најлепша сакрална

грађевина у источној Херцеговини. Са Црквине се пружа поглед на цео град.

Херцеговачка Грачаница је саграђена са жељом да се испуни последњи завет великог Јована Дучића – да вечно почива у родном граду. Представља изузетан пример симбиозе верске и културне баштине српског народа – сакрални споменик у којем је сахрањен „кнез међу песницима”. Из манастира Светог Саве у америчком Либертвилу, на симболичном путовању кроз српске земље, моштима великог песника поклонио се народ у београдској Саборној цркви Архангела Михаила, подгоричком храму Васкрсења Христовог, никшићкој цркви Светог Василија Острошког и Тврдошког и требињском саборном храму Преображења Господњег. Уз пратњи патријарха српског Павла и мноштва народа, Дучић је сахрањен у крипти Херцеговачке Грачанице 22. октобра 2000. године. „Вама на част, Богу на вољу, а нашем роду за пример”, написао је патријарх Павле на грамату посвећеној ктитору Бранку Тупању, српском бизнисмену из САД-а. Тако се „вечни номад” Дучић вратио у своје, како је писао, „мило Требиње”, коме је уз монументално књижевно дело подарио и епитет града културе.

Од осталих сакралних објеката у околини Требиња истичу се црква Светог Климента у Мостаћима (XV век), црква Светог архангела Михаила у Аранђелову (XVI век), Саборни храм Преображења Господњег у Требињу (крај XIX века), и спомен црква Светог Василија у Мркоњићима, подигнуту 1998. године на темењима родне куће великог светитеља. Поред већ набројаних споменика из богате културне баштине Требиња, треба поменути старе градове Клобук (IX век, најстарије средњовековно утврђење у Босни и Херцеговини) и Мичевац (XI век), као и бројне стећке расуте по читавом херцеговачком крају. У околини Требиња скоро да и нема села без некрополе стећака. Највећи број стећака је из XV и XVI века, али има и старијих, из периода када је у Травунији доминирала богумилска вера. Веће некрополе налазе се у селима Коњско, Мркоњићи и Драчево. У самом граду, у близини Арсланагића моста налази се стећак под којим је сахрањен требињски жупан Грд. Потиче из друге половине XII века и представља најстарији познати стећак у Босни и Херцеговини.

Богато духовно наслеђе представља основу на којој се темељи развој туризма у Требињу, најразвијенијем туристичком центру источне Херцеговине и једном од водећих туристичких средишта Републике Српске. Идеја о Требињу као граду културе својеврсно је завештање великог песника Јована Дучића. Он је за живота родном граду подарио

парк, споменик Његошу и херцеговачким ослободиоцима, бројне фонтане, мозаике, богату библиотеку и уметничку збирку античких скулптура, која се данас чува у Музеју Херцеговине. Својим културним акцијама учинио је град не само атрактивнијим, него је бацио светло на богато и недовољно истражено културно-историјско наслеђе. Идентитет града као културног и духовног центра употпуњују бројне културне установе, школе, легати, галерије, ликовне колоније, аматерска позоришта и културне манифестације које превазилазе регионални и државни значај. То су пре свега Требињске љетне свечаности, Дучићеве вечери поезије, позоришни Фестивал фестивала и Караван мимозе.

Дучићеву идеју о граду културе прихватили су и све успешније спроводе органи локалне власти, кроз културну политику по којој је град све више препознатљив. Требиње је данас средина у којој је култура свакодневна духовна потреба. У том смислу формиран је имиџ креативне средине, Дучићевог града и метафора Требиња као „песника међу градовима”. С друге стране, у тај доживљај улази јединствени дух медитеранског амбијента и херцеговачког крашког пејзажа, близина мора, осећај духовног и физичког здравља које тај амбијент носи у себи. То су разлози зашто се уз Требиње све више везују епитети града културе и града песника. У аманет великом Дучићу, који са Црквине вечно бди над својим градом.

**Марија Божовић
Рајко Голић**

НАЈВЕЋИ НАЦИОНАЛНИ ПАРК НОРВЕШКЕ

На простору копненог дела Норвешке налази се 29 националних паркова, док је још седам заштићено на острвима Шпицбершког архипелага (Свалдбард). Прве иницијативе за заштиту природе у Норвешкој покренуте су 1904. године, али су тек скоро 60 година касније на простору ове државе основана и прва два национална парка, Рондан (1962) и Боргефјел (1963).

Данас је у Норвешкој заштићено око 12% укупне територије. Највећу површину обухватају национални паркови, али као облици заштите на основу закона, установљени су и резервати природе (чак 1.700 локалитета), заштићени предели (преко 150 локалитета), национални природни споменици, као и већи број мањих природних целина са истакнутим елементима очуваног гео и биодиверзитета. Иако је препоручени међународни стандард о минималној површини заштићених простора од 10% већ надмашен, у плану је да се у блиској будућности заштити најмање 15% предеоних целина и екосистема ове скандинавске државе. Норвежани су познати као велики поштоваоци и познаваоци природе, у њеним појавностима и варијететима уживају у свим годишњим добима, али посебно током дугих летњих дана када обданица траје и до 20 сати.

Током умерено топлог и суначаног лета на северу Европе, посетили смо делове највећег по површини националног парка Норвешке. Основан 1981. године, Хардангервида је са површином од 3.422 km² предео разноврсних и бајковитих пејзажа у којима доминирају хидролошки објекти – дугачки и уски морски заливи или фјордови, безбројни водопади, брзе планинске речице, језера и мочваре. Гдегод усмерили поглед уочићете неизбежни елемент воду, бистру, разиграну, различитих нијанси плаве боје на чијој се површини осликавају или обриси густих столетних шума јела и смрча, или ка вишим деловима простора ниско растиње вегетације тундри.

Хардангервида (норв. *vidda* - планински плато) представља највећи пинеплан на територији Европе. Његова укупна површина износи скоро 10.000 km² и просечна надморска висина је 1.100 m. Западна страна платоа гравитира ка фјордовима, стрмија је и

стеновитија, кишовитија (просечна годишња количина падавина је око 1.000 mm) за разлику од источне која је мирнија, равнија, више углачана радом ледника и одликује се мањом количином падавина. Максимална висина платоа износи 1.863 m и на њој се налази врх ледника Хардангерјокулен (норв. jøkulen – ледник). Овај ледник је по површини један од највећих у Норвешкој (78 km²). Утврђено је да је процес стварања овог ледника и поред тога што се његова површина у историјско доба смањивала у неколико наврата, још увек активан, због добре експонираности према изворишту падавина са југозапада. Интересантно је да су се својевремено на његовој површини, велики истраживачи поларних предела Роалд Амундсен и Роберт Скот припремали пре одласка на експедицију ка Арктику.

Геолошка историја овог простора била је најбурнија приближно пре 10.000 година када је са тектонским покретима на простору Скандинавског платоа, истовремено наступила и фаза интергласијала. Захваљујући топлијим климатским фазама, наступила је промена у висини снежне границе, ледници су се кретали ка нижим надморским висинама и топили, еродирајући и углачавајући стенску масу низ коју су се померали. При томе, најнижи делови ледничких долина који су достизали ниво мора, били су плављени и на тај начин су настали бројни фјордови по којима је Норвешка широм света позната.

Простор националног парка Хардангервида делом обухвата и фјорд Хардангер и низ његових огранака. Овај фјорд је други по дужини у Норвешкој, а трећи на свету. Након Скогесби саунд фјорда који се налази на источној обали Гренланда дужине 350 km и Согнефјорда у Норвешкој чија је дужина 203 km, Хардангерфјорд се одликује импресивном дужином од 179 km. Његова максимална дубина износи 800 m и измерена је у средишњем сектору овог необичног морског залива разгранатог облика. Ушће фјорда у Норвешко море завршава се јужно од Бергена, другог по величини норвешког града (242.000 становника).

Једна од највећих атракција на простору овог националног парка је чувени водопад Ворингфосен висине 182 m, од којих је чак 145 m под слободним падом. Иако је Ворингфосен најпосећенији водопад у Норвешкој, он и није рекордер по висини. Чак и на простору Хардангервида националног парка, налазе се виши водопади, Ведалсфосен (272 m) и Скитјефосен чији је слободни пад чак 300 m! Иако се по својој импресивној висини издвајају од бесконачног броја осталих који се слободно спуштају са било које стрме планинске стране

у воде фјорда, скоро да је немогуће док крстарите његовим водама, посебно у летњим месецима, да не будете задивљени тим елегантним беличастим токовима који се вертикално стропоштавају или каскадно, слаповито спуштају ка мору.

Прагматични Норвежани искористили су неизмерно водно богатство и за производњу електричне енергије. Као градитељско чудо и понос становника овог простора истиче се ХЕ „Сима” једна од највећих на простору Европе. Погони ове хидроелектране налазе се на дубини од 700 m дубоко усечени у планинску масу. Системом разгранатог већег броја тунела укупне дужине 27 km, обезбеђује се снабдевање водом из околних језера за покретање турбина ове електране.

Како се због хладног, бореалног климата горња шумска граница налази већ на 1.000 m надморске висине, највиши делови националног парка налазе се под доминантном вегетацијом тундре (норв. fjel - тундра). Током кратког лета, али и необично дугих дана, тундра цвета. Идентификовано је преко 360 врста цветница, 37 врста папрати и више десетина врста маховина и лишајева. Специфичан печат летњем изгледу тундре дају врсте арктичких звончића из рода *Campanula*, бореалне врсте из рода гороцвета или линцура *Gentiana*, сочни плодови из рода јагодичастог воћа *Rubus*, али и тамни плодови махуница (*Empetrum nigrum*) који се користе за припрему традиционалног алкохолног пића Frost.

Међутим, Хардангервида је и простор на којем се током лета одвијају специфичне миграције ирваса из северних предела. На територији овог националног парка од маја месеца своје привремено станиште имају најбројнија стада ирваса (*Rangifer tarandus*) на простору Европе. Према проценама, у питању су миграције 10.000 - 15.000 чланова стада. Основни покретач за тако масовна миграторна кретања представља обиље хране у тундри (цветање лишајева), али и много пријатнији разлози за боравак јер је живот у севернијим пределима тада неподношљив због ројева комараца и мушица чија се легла развијају у мочварним пределима северног дела Скандинавије. Фаунистичко богатство овог простора употпуњују и најјужније границе ареала арктичких лисица (*Vulpes lagopus*) на простору Европе. Високи платои и стрме планинске литице идеална су и станишта за ретке снежне сове (*Bubo scandiacus*), Тенгмалмове сове (*Aegolius funereus*) које се хране леминзима и другим глодарима тундре, али и младунцима снежних јаребица. Такође, разноврсност орнитофауне обележена је и стабилним

присутвом популација северног сокола (*Falco rusticolus*) и све ређег орла рибара (*Pandion haliaetus*). О чистоћи вода које се сливају ка фјорду сведочи и присуство ихтиофауне лососа и пастрмки, а економска вредност тог природног дара многоструко је увећана формирањем вештачких мрестилишта за ове врсте. Захваљујући томе, овај регион се налази међу четири највећа произвођача лососа и пастрмки на свету.

Плато Хардангер познат је и по најочуванијим траговима насељености на простору западног дела Норвешке који датирају још из гвозденог доба. О тој старости сведоче и трагови замки за лов на ирвасе, јер су се станишта људи и њиховог плена подударала. На период доминације Викинга на овим просторима (800-1050.) највише упућују локалитети са груписаним каменим посмртним хумкама (преко 350 гробова на једном локалитету) који и данас представљају трајна обележја етничких корена данашњих Норвежана.



Ејдфјорд

Највеће насељено место на простору Хардангервиде налази се на најудаљенијој тачки Хардангерфјорда у односу на отворено море. Приморско место Ејдфјорд броји око 900 сталних становника и неизбежно је одредиште и лука свих туристичких бродова који крстаре

овим фјордом. О популарности овог фјорда као туристичке дестинације сведочи и податак да је највећи путнички брод на свету надалеко чувени „Queen Mary II” пре неколико година био укотвљен у питомој луци Ејдфјорда. Пионирски зачеци организованих туристичких активности на простору Норвешке блиско су повезани баш са Хардангерфјордом. Наиме, још 1875. године енглески путник и зачетник савремених облика туристичких кретања Томас Кук, организовао је редовна крстарења од Лондона до Хардангерфјорда. Она су се због великог интересовања путника одвијала чак једном у седам дана. Ипак, први објекти намењени дужем боравку туриста на овом простору старији су чак и од тога периода, јер је још на почетку 18. века саграђен и први објекат за смештај путника.

Све време боравка на простору Хардангервида националног парка, посебно у деловима који гравитирају мирним водама фјорда, не можете а да не размишљате о чудној игри природе која је подарила тако разнолику климу на релативној малој површини. Током лета можете се купати у водама фјорда (наравно, ако не долазите из топлијих, јужних крајева Европе), а истовремено само пар километара даље у релативно ниском планинском залеђу можете уживати у чарима скијања, или планинарењу по леднику!



Воћњаци на обалама фјорда код места Улвик

Специфична блага микроклима приобаља Хардангерфјорда који се већим делом налази северније од 60° северне географске ширине, делом може да буде објашњена и чињеницом да се воде овог фјорда пре спајања са Норвешким морем, прво морају пробити кроз густу мрежу испреплетану од преко 9.000 мањих и већих острва и шкоља. Њихово присуство омогућава насељима лоцираним дуж обала фјорда да током дугих и хладних зима буду заштићени од директних утицаја са отвореног мора. Захваљујући благој клими, становници села Улвик и Уленсванг која се налазе на обалама фјорда су и изван Норвешке познати као врсни произвођачи воћа. Овај регион је водећи у производњи воћа на простору ове државе, у којој учествује са скоро 40%. Уредни и неговани воћњаци и плантаже јабука, крушака, шљива или вишања још једном вас доводе у недоумицу где се ви стварно налазите.

Бројни контрасти јасних граница у колориту између воде, вегетације и снежног покривача стапају се практично у истој визури. У својој есенцијалној једноставности, а истовремено и тако маштовитој разноврсности, регион Хардангервиде позива на повратак и дужи боравак и истраживања.

Др Снежана Ђурђић

ПОЗДРАВ ИЗ ЗЕМЉЕ ОРЛОВА

„Живот је, разуме се, пун авантура; али колико су ове ретке и раздвојене ако се не мичемо из једне куће и једне вароши, а колико су убрзане, изненадне, нагле, ако се човек само помери са свога места и упусти се у оно што се зове: путовање.“

Растко Петровић, „Сапутници“

Почињем текст овим цитатом нашег славног путописца из разлога што сматрам да се данас путовање у правом смислу те речи, свело на посећивање оних грађевина са разгледница које се свакодневно могу видети и на телевизији. Утицаји медија и глобалне политике постали су толико велики у свакодневним животима обичних људи, тако да су неке земље данас познате само по сиромаштву, терористима, океанским гусарима и свакаким другим немирима, а заборавља се на природне и културне вредности тих земаља. Стварају се нетачне, или само делимично тачне слике о појединим државама и то ствара разне стереотипе и предрасуде код људи. Губи се књижевна форма путописа која је изнедрила толико квалитетних писаца. Данашњи путници углавном путују посредством туристичких агенција и углавном се не усуђују да зађу у њима непознато.

Окићен *пером сокола*, лишен свих предрасуда, негативних интуиција, вођен јаком жељом да упознам непознато, отиснух се априла месеца авионом ЈАТ-а у правцу Тиране. Неизвесност коју је носио тај лет, дуг око 40 минута, била је употпуњена чињеницом да и поред неколико књига које сам прочитао на тему Албаније (*Голгота и васкрс Србије, Вежите се слијећемо, Енвер Хоџа, Гласник из Тиране, Палата снова*¹...) и поред пар људи из Албаније које сам упознао протеклих година, ипак сам мало тога знао о овој до пре двадесетак година земљи затвореној за странце. И наравно, у духу правог авантуристе жељног нових сазнања и искуства, одлуку о одласку у Албанију, донео сам два дана пред полазак, у року од петнаест минута.

¹ Ову књигу написао је чувени албански дисидент Исмаил Кадаре, који се снажно супротстављао комунизму.

Мало је наших научника, новинара, писаца и других који су писали о овој земљи. Још педесетих година прошлог века хрватски новинар Перо Златар посетио је Албанију као члан југословенске новинарске делегације која је пратила националну рукометну репрезентацију 1965. године. Они су били први Југословени којима је након 1948. године допуштено да уђу у ову, тада одличну чувану земљу. Златар је 1970. године поново посетио Албанију и тада је написао политичку биографију о Енвер Хоџи, која и дан данас представља један од најбољих писаних докумената о овој и данас мистериозној и страној јавности мало познатој личности.

Шта је мене навело да посетим Албанију? Пре свега жеља да упознам и из личног искуства видим како живе становници ове суседне земље. Мој боравак у Албанији био је заправо последица семинара *SEE through the culture* који се одржавао у Ђирокастри, на крајњем југу земље, недалеко од границе са Грчком. У питању је била омладинска размена у оквиру европског пројекта *Youth in Action*, на који су ме послали *Млади истраживачи Србије*. Семинару је присуствовало тридесетак младих из Белгије, Италије, Бугарске, Турске, Босне и Херцеговине и Србије (пет учесника). За десетак дана, колико сам тамо провео, успео сам да створим некакву слику о овој још увек недовољно развијеној, али ипак јако интересантној земљи. Моје виђење вероватно има пуно тога субјективног, али трудићу се да што објективније прикажем ову земљу, а то би требао и да буде основни циљ сваког путописца. Надам се да ће ваше уживање у читању бити равно мојем искуству.

Али, хајде² на почетку да загледамо мало у географске чињенице о парламентарној републици Албанији (Republika e Shqipërisë, Земља орлова). Налази се на југоистоку Европе, на месту спајања Динарида (на северу и истоку, називају их још и Албанским Алпима) и Шарско-пиндских планина (на југу). Уз море се углавном пружа 30 до 60 km плодна широка равница. Према унутрашњости она се полако издиже да би се на крајњем северу завршила високим Проклетијама (Jezercës, 2.693 m). На простору Албаније сучељавају се три климе, средоземна на југу, континентална у средишњем појасу и планинска на северу. Албанија има обалу на два европска мора, Јонском и Јадранском. Јонско море је познато по чистој, бистрој води, од Валоне до грчке границе. На

² Реч *хајде* и на албанском језику има исто значење као у српском, као и *хун*, *хвала*... Иако званичан Албански језик припада групи семитских, и на овим просторима су Турци оставили дубок траг.

Јадран Албанија излази од Валоне, до границе са Црном Гором. Оно је познато оп пешчаним жалима. Највећа река Албаније је Дрим (156 km), а највећа језера су Скадарско, Преспанско и Охридско.

Према попису из 2003. број становника износи 3.166.000. Густина насељености је 110 ст/km², али регионално гледано, равничарски југ и запад су знатно насељенији од планинског севера. Албанија има највећи природни прираштај у Европи (12,5‰), наталитет износи 17,9‰ и такође је највећи, а морталитет (5,4‰) далеко је мањи од већине европских земаља. Разлоге за овакво висок природни прираштај треба тражити како у верској структури тако и у традицији, обичајима и историји. Данас се 70% верника изражавају као муслимани (углавном сунити), 20% су православци (углавном на југу) а 10% су католици (Малисори на северу). До 1991. године на власти је била Комунистичка партија која је забранила било какав вид религије, тако да данас и нема пуно старих ђамија. Становништво се тек од 1991. године јавно изјашњава по верском опредељењу. Просечан број чланова домаћинстава износи 3,9, а у муслиманским породицама број чланова је и већи. Становништво (Албанци или Шиптари 95%) према језичким и културним обележјима дели се на *Геге* на северу и *Тоске* на југу. После Другог светског рата уведен је албански језик који је утемељен на наречју Тоска. Број неписмених је велики (мушкарци 14%, жене 25%), највећи је у Европи и може се поредити са осталим муслиманским земљама Блиског истока. Главни град је Тирана (404.000), а остали већи градови су Драч (112.000), Елбасан (102.000), Скадар, Валона. Валута је албански лек.

Долазак у Тирану, на велики и модеран међународни аеродром *Ринас* било је велико изненађење за мене. Саграђен је 1992. године и користи га главни превозник *Albanian Airlines Mother Teresa*. Домаћини који су нас дочекали, ситни и црни младићи у кожним јакнама одвели су нас до нашег конака недалеко од центра Тиране. И осећај који сам тада стекао пратио ме је кроз читав боравак. Наиме, ако бих у неколико речи требао да прикажем Албанију, једна од тих речи била би *деведесете*. У Србији, наравно. Стекао сам утисак да живе као и ми тада, можда имају мало већи стандард (нпр. готово сви возе нова кола, лагано развијају туризам, инфраструктуру...) али неуређеност државе, сукоби, корупција, непоштовање закона и видљиве последице периода који је је Албанија провела под комунизмом и даље потресају земљу. Путујући у релативно новом мерцедесу, од аеродрома до центра Тиране, приметио сам да улице и нису у складу са колима која се возе. У то сам се и уверио

следећег јутра када сам на тргу Скендербега приметио бројне ударне рупе на коловозу, које јако успоравају саобраћај у центру. Ту ноћ смо провели у јефтином и пристојном хостелу, који се налази у једној трошној згради изграђеној у соцреалистичком стилу. И поред свих проблема, народ делује срећно, иако живи у условима који су далеко иза наших. У Албанији смо се затекли у незгодном тренутку. Наиме, два дана пре нашег доласка у Тирану, дошло је до велике експлозије у војном складишту, када је погинуло пет особа а 240 их је повређено. У читавој земљи проглашен је дан жалости.



Скендербегов трг

Следеће јутро донело је и нове доживљаје. Тирана као да је изронила између бројних високих врхова у околини. Шаренило града, високе палме и средоземна клима деловали су готово нестварно. Одједном се предамном расплинуло хиљаде најразличитијих боја нанешених на фасаде околних зграда. Наиме, градоначелник Тиране, по професији сликар, пре неколико година донео је одлуку да читав град буде окречен веселим бојама, да буде што шаренији и ведрији. Ово је једна од битних карактеристика која га одваја од других медитеранских градова који су углавном бели. Тирана одаје слику града насталог у затвореној, традиционалној средини али која је ипак у појединим периодима историје била у додиру са модерним светом. Судар

традиције и савременог највише се осећа баш у тим старим зградама, изграђеним двадесетих година прошлог века и њихових шарених фасада. Централни трг Тиране зове се Скендербегов трг и у његовом средишту налази се споменик Скендербегу на коњу. Тиме се и Тирана прикључила готово свим великим европским градовима који на главним трговима имају коњанике. На том скверу налазе се Етенбегова џамија (1794-1821), велелепне зграде Опере и Националног музеја. Међутим, тај склад архитектуре нарушен је лошим асфалтом на улицама, старим и оронулим зградама пар улица од центра, дилерима девиза и буком, која је, рекло би се, карактеристична за читав Балкан. Центар Тиране, лепе грађевине и споменици нестају на само пар корака од главних улица. смењују их трошне и оронуте стамбене зграде и неасфалтиране улице. Недалеко од Скендербеговог простире се и Универзитетски трг на којем се налазе бројни факултети. Тргом доминира велика и модерна зграда Ректората. Широка авенија која спаја ова два трга представља и главну и једну од најдужих улица у Тирани. Све државне институције и најмодернији хотели налазе се у овој улици.

Одлазак из Тиране аутобусом у правцу југа представљало је за мене велико искуство. Путовање од око 250 km, трајало је, веровали или не, око осам сати. Разлог за оволико дугачко путовање јесте заправо лоша саобраћајна инфраструктура. Саобраћајна мрежа је скромна (15.500 km) а свега 40% саобраћајница је асфалтирано. Пuteви су у лошем стању и мада постоји идеја о изградњи ауто-пута на овом коридору, од Црне Горе до Грчке, ипак је то за сада само идејни пројекат који се јако полако развија. До 1991. године приватна лица нису могла да поседују или користе аутомобиле. Железница је такође слабо развијена (470 km) и Албанија се у европску железничку мрежу укључила тек 1985. године, пругом Скадар – Подгорица, која не функционише последњих неколико година. Сада се гради пруга која треба да је повеже са Грчком. Пролазећи кроз бројна села и градове нисам приметио неку велику разлику од насеља на југу и југозападу Србије. Јако сличан стил градње, вероватно и начина живота асоцирали су ме на то. Наизглед велики спокој ових места, ушушканост у летаргију, само су неке од привидних карактеристика ових насеља.

Гјирокастра (Gjirokaštër, Град у камену) налази се на крајњем југу Албаније, недалеко од границе са Грчком. Смештен је у долинама три планинска потока који се стрмим и веома кратким токовима спуштају до реке Дрина на истоку. Она долази из Грчке и недалеко од Тепељена улива се у Вјосу, која касније тече у правцу североистока и

улива се у Јадранско море, недалеко од Валоне. Геолошка подлога ових терена је јако интересантна. Обзиром да се ради о територији где се сударају млађе веначне планине (у овом случају Динариди) и громадне Пиндске планине током геолошке историје долазило је до стварања најразличитијих геоморфолошких облика. Високе планине око Гјирокастре и стрме падине које се спуштају са њихових планина погодне су за настајање бројних сипара који својом величином и изгледом дочаравају амбијент. Углавном су ове планине изграђене од метаморфних стена, али понегде се јавља и кречњак. У саставу града налази се и вештачко језеро Пазари Влоки на које током лета долазе становници Гјирокастре и околних насеља.

Град има око 34.000 становника и под заштитом је UNESCO-а. Када је град први пут номинован за увођење на листу места Светске баштине 1988, стручњацима је засметао велики број модерних грађевина које су реметиле изглед старог града. Историјско језгро је коначно уписано 2005. године, 15 година после прве номинације. Град је настао у 13. веку и био је тада један од највећих градова Балканског полуострва. Изнад града, на високом узвишењу доминира тврђава из 14. века са пет кула и три велика улаза. У 19. веку, реконструисао ју је Али Паша Тепеленски, познатији као *муслимански Бонапарта*. Саградио је и 10 km дугачак аквадукт како би тврђаву снабдевао пијаћом водом. У блиској прошлости, осим војне, ова тврђава имала је и другачије намене. Током 20. века била је затвор а данас је у њеним одајама смештен Војни музеј који је богат историјским експонатима. Гјирокастра је и родни град албанског комунистичког вође *Енвер Хоџе* који је готово четрдесет година био први човек Албаније. У његовој родној кући, изграђеној у старом балканском стилу који је измешан са муслиманском традицијом данас се налази Музеј народноослободилачког рата. На падинама овог града, у кругу од неколико стотина метара од тврђаве, налазе се четвороспратне грађевине из 19. века, непроцењиве архитектонске и културне вредности. Многе куће у Гјирокастри имају карактеристичан локални стил због кога је град стекао назив Камени град, јер већина старих кућа има кровове прекривене каменим плочама. Због важности Гјирокастре у комунистичком режиму, њен градски центар је сачуван од драстичног мењања и рушења који су погодили друге градове у Албанији, али његово обележје као „града музеја“ нажалост није у потпуности сачувало стари град. Многе историјске зграде су оронуте, и још се мало чини на њиховој обнови.

Гјирокастра Базар, настао у 17. веку и џамија недалеко од њега (саграђена у 19. веку) налазе се у данашњем центру града. Данас овде можете купити домаћи албански дуван, маслине, јужно воће али можете променити и девизе код уличних дилера. У Гјирокастри се одржава и Фестивал народне музике, која се нимало не разликује од појединих извођача у Србији. А може се чути и понека наша песма.

Домаћини су нам током семинара организовали и неколико полудневних екскурзија. Ветар и киша који су бесомучно демонстрирали своју снагу и упорност, нису нас омели да стигнемо и до Антигоне, некада античког града, данас архео-парка. Земљани пут, који води до овог археолошког парка представљао је нерешив проблем за наш аутобус, тако да смо остатак пута, неких два километара препешачили, упркос ветру и киши. Са његових бедема пружа се необичан приказ према долини Дрине. Пастир, завијен у стари, подерани гуњ, са малим стадом оваца, неколико усамљених стабала храста, дрвена кућа и шарена дуга на небу дочарали су слику достојну неког писца епске фантастике. Киша и ветар као да су додавали и музику овој слици. Иначе у долини реке Дрина до сада је откривено двадесетак античких насеља. Антигона, распрострањена на око 90 ha саграђена у 3. веку, представљала је главни регионални центар ове области.

Саранде, данас је један од туристички најуређенијих насеља Албаније. Иначе, туризам Албаније је веома скромно развијен, углавном због слабе саобраћајне и остале инфраструктуре, као и због несигурних унутрашњих прилика. У изградњи се налази више туристичких средишта на морској обали а једно од таквих је и Саранде, која се налази насупрот грчком острву Крф са којим има трајектну везу. Изнад града издиже се брдо, високо неколико десетина метара и на врху се налази ресторан са видиковцем. Поглед се пружа према острву Крф које је удаљено свега неколико километара. Ресторан у којем се служи кадаиф, кафа са ратлуком и остали традиционални турски слаткиши, али и кебаб, направљен је на самом врху и са његове терасе пружа се поглед према мору, Саранди и острвима.

Бутринт се налази у истоименом заливу недалеко од грчке границе. Бројне античке ископине, древни град Бутрорум са римском акрополом и позориштем (III век п.н.е), остаци купатила, средњовековна тврђава са ранохришћанском крстионицом (VI век) биле су довољне да се град прогласи светском баштином под заштитом UNESCO.



Остаци античког града Бутрорума

Друга реч којом бих описао читаву Албанију јесте реч *бункер*. Није било места на које смо ишли, било да се радило о граду, селу, планини, језеру а да на нисмо угледали на десетине тих малих и скривених бетонских бункера који су Албанију штитили од уласка *страних непријатељских сила* у периоду владавине Енвер Хоџе. Различитих су димензија, од обичних митраљеских гнезда до великих просторија за складиштење опреме а заједничко им је да су повезани бројним ходницима. Наравно да нисам одолео искушењу да завири у неки од тих бункера. На језеру недалеко од Гјирокастре, у једној малој стрмој клисури, неколико отвора је наговештавало шта се налази иза њих. Нажалост, после неколико десетина метара и проласка кроз две просторије високи зид и вода онемогућили су даљи пролаз.

Десет дана у Албанији брзо је прошло. Дошло је време за повратак у Београд. Јутарњи лет из Тиране, тачније поглед из авиона на Јадранско море, Скадарско језеро, Проклетије и Западну Србију приказао нам је овај део Балканског полуострва у свој својој величини и богатству. И шта још рећи? За крај, цитираћу речи Сигмунда Графа, немачког драмског писца из 19. века: „Највредније и најлепше од путовања доживљава се код куће: делом пре, а делом после њега“.

Ратомир Веселиновић

ЗАКАВКАЗЈЕ

Кавказ представља највећи планински ланац у европском делу постсовјетског простора и приближно јужну границу савремене Русије. Простор обронака Кавказа, нарочито јужно од њега (Закавказје) насељава више народа различитог етничког порекла и религијског опредељења, који су током историје често били у сукобима око државности и територија. Закавказје обухвата постсовјетски простор јужно од планинског венца Кавказ. Он се састоји од данас три независне државе, а до 1992. бивше совјетске савезне републике – Грузије, Јерменије и Азербејџана, које све заједно представљају у просторно-географском смислу тек око 0,65% некадашњег СССР. У привредном смислу ово је слабије развијена област, која ипак захваљујући изласку на Црно и Каспијско море, те супторпским културама и благој клими, има своје упориште на тржишту Русије, Украјине и других земаља постсовјетског простора, од извоза агрума и других прехранбених артикала, преко развијеног туризма и транзита. Овоме треба додати да Азербејџан има резерве нафте, док је у осталим природним ресурсима руда и енергената углавном сиромашан. Невелики простор Закавказја је током историје био поприште многих сукоба и надметања великих сила. Сами народи Закавказја припадају древним културама са богатом историјом, што се нарочито односи на Грузине и Јермене. Закавказје је историјски (а и данас) поље укрштања утицаја више религија, а нарочито православног хришћанства и ислама, док је у оквиру самог ислама изражена подела на суните и шиите. Током Новог века, овај простор је потпао под власт царске Русије, а затим био у саставу СССР. У постсовјетском периоду, све три земље остају у оквиру Заједнице независних држава, иако имају више жаришта кризе на свом тлу, што је посебно изражено у одвајању *de facto* Јужне Осетије и Абхазије од Грузије, те спора између Азербејџана и Јерменије због провинције Нагорни Карабах. На тај начин распадом СССР и осамостаљивањем на простору Закавказја, Грузије, Јерменије и Азербејџана нису превазиђени територијални проблеми и сецесије. Краткотрајни рат на Закавказју августа 2008. у којем су интервенисале и руске трупе, као непосредни резултат је дао повлачење *de facto* независности Абхазије и Јужне

Осетије у односу на Грузију, што је за сада признала од великих сила Русија и *de jure*. Укупна површина Закавказја је око 180.000 km² и на њему живи око 16 милиона становника.

Грузија

Грузија је закавказка држава која излази на Црно море, па због тога има врло повољан географски положај и климу. Грузија има развијену хидроенергетску базу, рударство и суптропску земљорадњу. Грузија је претежно планинска земља чији највиши врхови достижу око 5.000 m и они се налазе на северу земље на обронцима Кавказа (тзв. област Велики Кавказ). У географском смислу она се може грубо поделити на четири засебне области. То су Велики Кавказ на северу, као јужни обронак Кавкаског венца. Потом, на самом југу је област Малог Кавказа, такође претежно планинска. На западу уз Црно море, обухватајући велики средишњи део земље на западу, простире се Колхидска низија, као најнасељенија и најважнија област Грузије. Најзад, на истоку се пружа област равница и висоравни, закључно са платоом Јорск. Обала Црног мора је слабо разуђена и на неким местима делимично мочварна. Најквалитетније тло за пољопривредну експлоатацију је у оквиру Колхидске низије, где је и највећа густина становништва у земљи.

Клима Грузије је разноврсна, имајући у виду однос приморје – унутрашњост земље и надморску висину. У приморју је топла и влажна, док је у сливу реке Риони која представља стожер Колхидске низије нешто модификована. У низијама унутрашњости земље, попут долина река Куре и Терека је слична приморској, с тим да је тек нешто хладнија и сушнија, нарочито на платоу Јорск у најисточнијем делу земље. Најзад, у брдима и нарочито планинама клима прелази у умереноконтиненталну, континенталну, а на вишим надморским висинама и у планинску. Тако је јануарска изотерма у приморју Грузије највиша на постсовјетском простору, па је у Батумију 6-7°C, а и у низијама унутрашњости земље је редовно изнад 0°C.

Речна мрежа у земљи је густа, али са знатним колебањима водостаја. Најважније реке су Риони, Кура, Терек, Хигури. Грузија је богата термалним и минералним изворима.

Шуме данас покривају око 40% територије, углавном обронке Кавказа. Значајан део отпада на пашњаке, док су равнице са обрадивим земљиштем концентрисане у великој Колхидској низији и у приморју,

потом у три издвојене равнице на истоку земље – према Јерменији у околини града Вале, према Азербејџану у околини града Мирзани и у средишњем делу земље, низији реке Кура где је и престоница Тбилиси.

Историјски посматрано Грузија је имала државност још у старом веку, да би је потом повремено губила и обнављала. Основну потку своје цивилизације Грузија је примила од Византије, укључујући и православно хришћанство. Најтеже борбе за свој опстанак на кавкаској ватрометини, Грузини су водили у односу на исламске освајаче, прво Арабљане, потом Турке. Под турском влашћу Грузија је била од XVI до краја XVIII века када улази у састав Русије. Грузини, су као и Јермени, Осетинци и други хришћански и православни народи Балкана, Блиског истока, који су били у судару са исламским завојевачем, свој опстанак видели у сарадњи са моћном Русијом. Истакнути руски војсковођа Багратион који је успешно ратовао са Наполеоном, био је по националности Грузин, као и неке друге значајне личности руске и совјетске историје (Стаљин, Берија, Шеварнадзе и др.). Приликом распада СССР Грузија се изјаснила референдумом за независност, али су то учиниле (имале су то право по совјетском уставу) и две аутономне републике у њеном саставу Абхазија и Јужна Осетија које су се изјасниле за независност од Грузије.

Све до лета 2008. ово су били тзв. „замрзнути конфликти”, пошто су ове области стекле *de facto* независност која међутим није била и међународно призната. После оружаних сукоба августа месеца и пораза грузинских оружаних снага у покушају „реинтеграције” Абхазије и Јужне Осетије под директну власт званичног Тбилисија, ове две земље су и *de jure* признате као независне од стране Русије. Са друге стране, остале државе света се још не изјашњавају позитивно у прилог признавања и *de jure* њихове независности. САД су и даље савезници Грузије и постоји основа да би она могла да буде примљена и у НАТО. На тај начин напетости и противречности интереса великих сила на простору Закавказја и даље остају.

Привреда Грузије није посебно развијена, тачније она је споро напредовала у периоду добијања независности. У бившем СССР, Грузија је уживала компаративну предност узгајања егзотичних култура којима одговара њено поднебље, што се лако извозило на совјетским просторима.

Од рудног блага постоје извесна налазишта угља и велика налазишта мангана, а у мањој мери и барита, олова и цинка. Прехрамбена индустрија и извоз пољопривредних артикала су развијени

(нарочито када се ради о воћарству, суптропским културама, виноградарству и чају). Исушивањем мочвара Колхидске равнице током друге половине XX века, створене су нове квалитетне обрадиве површине. Од грана сточарства најразвијеније је овчарство и свињогојство. Индустрија је по својим капацитетима приближно подељена на пољопривредну која производи око 50% вредности целокупне индустријске производње и остало, међу којима се издваја машинска. Машинска индустрија има неколико већих објеката, као што су фабрика аутомобила у Кутаисију, електричних локомотива и пољопривредних машина у Тбилисију. У прехранбеној индустрији је нарочито развијена производња чаја, где на Грузију приближно отпада више од 2% светске производње. Развијено је винарство и производња алкохолних пића, тако да се добијају познате врсте вина, коњака, шампањца и др. Постоје и фабрике за конзервирање воћа и поврћа, као и фабрике дуванске индустрије. Туризам је развијен, а његов потенцијал је још већи. У питању су практично све туристичке гране, од приморских летовалишта преко бројних бања, планинског туризма, сеоског и сл.

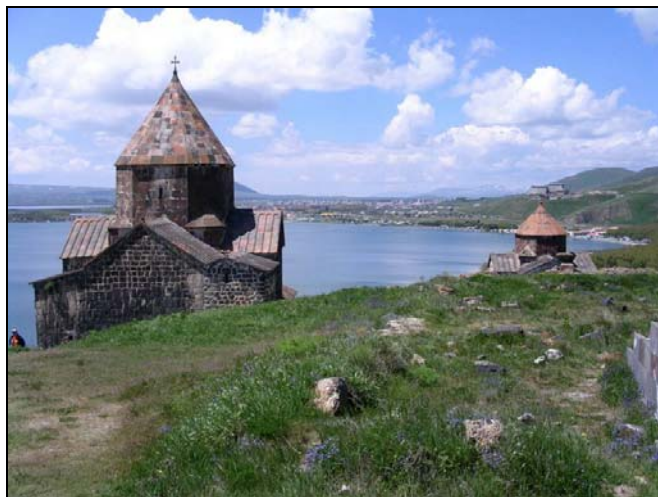
Површина, до ове године међународно признате државе Грузије је близу 70.000 km² са око 5,5 милиона становника. Међутим одвојене републике Абхазија (9.000 km²) и Јужна Осетија (4.000 km²), не признају своју припадност Грузији, па она без њих обухвата свега око 57.000 km² и близу 5 милиона житеља.

Абхазија обухвата релативно узани приобални појас са широким излазом на Црно море, ослањајући се својом северном и североисточном границом на Русију. Ради се о области са суптропском климом, која је у совјетском периоду била туристички центар. Главни град и лука је Сухуми. Јужна Осетија је изразито планинска и слабо насељена област на обронцима Великог Кавказа, која само у свом најјужнијем делу има нешто побрђа где се и налази већина насеља и главни град Цхинвали.

Јерменија

Површина Јерменије је 30.000 km² и на том простору живи око 3,5 милиона становника, огромном већином јерменске националности. Јерменија је претежно планинска земља (90% територије налази се на надморској висини изнад 1.000 m, а врхови највиших вулканских планина достижу и више од 4.000 m). Између Малог Кавказа на северу и

Јерменских планина на југу налази се пространа котлина уз језеро Севан, које се налази на надморској висини од 1.900 m. Централни и јужни део Јерменије је нижи, са просечном надморском висином од 800 до 1.000 m, док се праве равнице налазе тек на самом југоистоку земље, уз реку Аракс. Клима у земљи је разноврсна, у равницама и побрђу суптропска, а са надморском висином она се мења, од умереноконтиненталне до континенталне, док на вишим надморским висинама постепено прелази у планинску. Количина падавина је релативно мала (од 450 до 550 mm). У биогеографском погледу очита је вертикална зоналност. Под шумом је свега око 9% територије, и то на северу земље. Јерменија је богата разноврсним грађевинским материјалном вулканског порекла.



Детаљ обале језера Севан

Рудно богатство је значајно. У питању су руде бакра, молибдена, гвожђа, цинка, олова, као и квалитетан камен за грађевинарство. Енергетску основу чине водне снаге, нарочито се по том питању истиче река Раздан на којој је изграђено низ хидроелектрана. Из акумулационог басена планинског језера Севан вода отиче реком Раздан која има велики пад. Од бројних хидроцентра на овој реци највећа је Гумушка.

Важније индустријске гране су обојена металургија, машинска индустрија, индустрија грађевинског материјала, текстилна и

прехранбена индустрија. Најважнији индустријски центри су Ереван, Кировакан, Алаверди, Кумајри. Престоница и привредни центар је Ереван у коме живи око 40% становништва целе земље.

Важније гране пољопривреде су виноградарство, воћарство и производња индустријског биља, пре свега памука, дувана и шећерне репе. Мање од 20% територије долази на обрадиво тле. Под виноградима и воћем је око 40.000 ha, и то у областима нижим од 1.300 m. Изнад зоне воћа и винограда су културе дувана и жита, а у високим планинским регионима су пашњаци важни за сточарство. У нижим областима, нарочито у Араратској низији, наводњава се близу 300.000 ha, што је више од половине целокупне засејане површине. Виногради и воћњаци распрострањени су углавном у Араратској низији.

Од сточарства најразвијеније је млечно говедарство (више од 500 хиљада грла) и овчарство (милион грла). Почетком седамдесетих година XX века, сточни фонд је био дупло већи од садашњег. У извозу земље најзаступљенији су производи машинске индустрије, метали, хемијски производи.

На простору данашње Јерменије и околног подручја већ око 2000 година пре нове ере настала је државна организација. Јерменско краљевство је обновљено у IX веку и подпало је под власт Турака у XVI столећу. Историјска Јерменија је знатно пространија од данашње јерменске државе и простира се у областима савремене североисточне Турске, око језера Ван и црноморског понтијског приморја. Турци су вековима вршили притисак на Јермене, од којих је један део примио ислам (претпоставља се да је махом реч о данашњим Курдима). Још крајем XIX и почетком XX века у наведеним просторима Отоманског царства као углавном већинско становништво живело је више од милион и по православних Јермена. Територија данашње Јерменије је укључена у састав царске Русије још почетком XIX века, а тежња свих Јермена је била ослобођење од Турака и прикључење Русији (вероватно као једна од етапа у националној еманципацији и потом добијања своје аутономије). Турци су извршили свиреп геноцид над Јерменима у Отоманском царству у два наврата (1895-1896 и 1915-1917) што је довело до истребљења јерменског становништва у Турској. Истина, један од резултата мировне конференције у Версају (споразум у Севру) је био и формирање независне државе Јерменије на широким просторима данашње североисточне Турске, у којој би поред преосталих Јермена живели и понтијски Грци. Акцијом Турака предвођеним Кемал пашом Ататурком, након турско – грчког рата 1918-

1921, дошло до поништавања ове одлуке и новог мировног уговора у Лозани. Током следећих деценија XX века Јермени су услед притисака и погрома потпуно нестали у Турској, тако да поред бројне дијаспоре на западу, јерменски народ бива сведен на простор СССР, нарочито на републику Јерменију. У оквиру Азербејџана, провинција Нагорни Карабах је већински насељена Јерменима, што је довело до етничких сукоба током периода распада СССР. Нагорно Карабах је још од почетка деведесетих година XX века *de facto* независан, али то није међународно признато, па је ова област једна од зона „замрзнутих конфликта” на постсовјетском простору. Држава Јерменија је као и Азербејџан, чланица Заједнице независних држава, заједно са Русијом и свим другим земљама постсовјетског простора (сем три балтичке републике). Истина, после Закавказских сукоба у Јужној Осетији августа 2008. године, Грузија је иступила из ове заједнице.

Азербејџан

Северни и источни део Азербејџана заузимају планине Велики и Мали Кавказ с врховима изнад 3.500 m надморске висине, а централни и југоисточни део земље низија река Кура и Аракс. Обала Каспијског језера (мора) је слабо разуђена, јужно од Бакуа има тек неколико већих залива. Клима је на прелазу од суптропске ка умереноконтиненталној (зависно и од надморске висине, а на високим планинама планинска). Реке се користе за наводњавање, нарочито Кура, која је у доњем току пловна. Око 90% становништва данас чине Азербејџанци, народ туркофонског порекла и исламске вероисповести. Око две трећине Азербејџанаца су муслимани шиити, а једна трећина сунити. Пољоприведа је развијена, нарочито земљорадња у пространим низијама уз реке Куру и Аракс, као и каспијско приморје. Највише се гаје житарице, винова лоза, воће, памук, дуван, чај и свилена буба. За привреду земље је изузетно значајна експлоатација нафте и гаса. Са друге стране, пошто су током XX века у царској Русији и посебно СССР највише експлоатисани нафта и гас са ових подручја, њихове резерве су готово исцрпљене и сада се приступа експлоатацији у обалном шелфу Каспија.

Пространство Азербејџана (рачунајући и Нагорни Карабах који је практично независан од почетка деведесетих година XX века) је 86.600 km² и на њему живи око 8 милиона становника. У саставу Азербејџана је и енклава Нахичеван, која је територијално одвојена простором јужне

Јерменије. У суседном Ирану, Азербејџанци као национална мањина, представљају већинско становништво у неколико округа крајњег северозапада земље, граничном са државом Азербејџан.

Током историје, простор Азербејџана је потпадао под различите државе и империје. У VII веку заузели су га и исламизирали Арапи, да би дуго потом био под Селџуцима. Између XV и XVIII века био је у интересним сферама Персије и Турске, а потом је ушао у састав царске Русије. У оквиру СССР добио је као и Грузија и Јерменија, статус совјетске републике (у периоду 1922. до 1936. оне су у оквиру СССР чиниле заједно јединствену Закавказку федеративну републику, а од 1936. су појединачно чланице совјетског федеративног система). Распадом СССР крајем 1991, Азербејџан постаје самостална држава чланица Заједнице независних држава.

Престоница, главни привредни и културни центар земље је Баку, велика лука на јужној страни Апшеронског полуострва. Он се развио у велики индустријски центар за експлоатацију и прераду нафте, као и за производњу опреме потребне у индустрији нафте. Сем тога, Баку има добро развијену памучну и трикотажну текстилну индустрију, а исто тако и прехрамбену. Извозна је лука за нафту, а од њега полазе и важни нафтоводи. У близини Бакуа, на северној страни Апшеронског полуострва, развио се нови индустријски град Сумгаит – центар металургије, алуминијумске индустрије и производње синтетичког каучука.

Саобраћај у земљи је релативно развијен. Железничка мрежа датира из совјетског периода, док је друмски саобраћај у дефициту са модерним аутопутевима. Водени саобраћај је развијен, где је изузетно важно Каспијско море (језеро). Лука Баку је највећа на Каспијском мору (језеру) и има регионални значај. Ваздушни саобраћај је у порасту.

Др Драган Петровић

СТАРЕ И НОВЕ МЕРЕ **(географско – етнографски прилог)**

Многи географи, етнологзи, историчари и остали читаоци долазе у ситуацију да читају старе књиге и часописе. Нарочито географи користе старе путописе и репортаже, док етнологзи, историчари и остали читаоци радо читају летописе, мемоаре, биографије, хронике и слично. У њима се описују догађаји, обичаји, односи међу људима као и разне вредности, оцене, па и мере. Код читаоца се врло често јавља радозналост да старе мере пренесе на садашње вредности и боље схвати ондашњи начин живота. Данас се често чује да треба све мерити истим „аршином” или колико износи „три товара блага” или два „кондира вина” итд. Ево анализе најчешћих старих мера.

Мере за дужину

аршин (тур.)	значи лакат и достиже од 65 до 75 cm
ланац	користила се у Војводини и износи 10 m
цол (нем.)	износи 2,5 cm
врста (рус.)	износи 1,066 m
хват	износи 1.896 метара, а негде само 190 cm
вршока (рус.)	износи 4,4 cm
сажењ (рус.)	износи 2,13 cm
миља (морска)	износи 1.852 m
миља (географска)	износи 7.421 m

Мере за течност

аков (мађ.)	садржи око 50 литара
ведро (рус.)	мери око 12 литара
ока	једна од најчешћих старих мера обухвата 1,5 l
четверика (рус.)	обухвата око 30 литара
кондир	чаша, пехар који садржи око 2-3 dl

Мере за површину

ар	мера која је још увек у употреби и износи 100 m ²
хектар	обухвата 100 ари или 10.000 m ²
јутро (рало)	обухвата око $\frac{3}{4}$ ha или тачније 0,72 ha
дулум (тур.)	обухвата 10 ари или 1.000 m ²
јутро	катастарска јединица која износи 5,75 m ²
федан (егип.)	обухвата 4.200 m или 0,42 ha
мотика	одговара парцели коју копач може да окопа за један дан (~ 8 ари)
рало	одговара површини која се може преорати за један дан (~ 4.000 m ²)
хват	износи 3,60 m ²
декар	обухвата 10 ари
десјатина (рус.)	износи око 1 ha

Мере за тежину (масу)

ока	износи 1,285 kg
фртал (нем.)	износи $\frac{1}{4}$ kg
товар	достиге до 128 kg или 100 ока
цента	износи 100 kg
квинтал	износи 50 kg
дека	садржи 10 g
кантар	обично достиже до 45 kg
пуд (рус.)	износи 16 kg
тона	садржи 1000 kg, а вагон прима 10 t

Мере запремине

кубик	1 m ³ садржи 1.000 l
хват	обухвата 4 m ³
цента (метричка)	садржи 100 kg
четверика (рус.)	садржи око 210 l
регистарска тона	обухвата 2,83 m ³
метрички квинтал	садржи 100 kg

У последње време у нашој штампи и научним текстовима улазе у праксу све више англосаксонске мере, али без претварања у наше мере

што изазива неразумевање текстова. Навешћемо најчешће употребљаване мере:

барел (буре)	садржи 160 литара
бушел (енг.)	садржи 36,3 l; амерички бушел садржи 3,7 l
галон (енг.)	садржи 4,5 l; амерички бушел садржи 3,7 l
кварт (енг.) (амер.)	садрже по 1,1 l
пинт (енг.) (амер.)	садрже по 0,5 l
инч (енг. палац)	износи 2,5 cm
фут (енг. стопа)	износи од 25 до 30 cm
фунта	износи 0,5 kg
цент	износи 100 kg
јард	износи 0,91 m; квадратни јард износи 0,83 m ²
акр	износи 40,4 ари или 4.046 m ²
фунта	износи 0,45 kg
унца	износи 28 g
либра	има 16 унци или 453 g

Сва наведена имена ових мера постоје и за дужину, тежину, течност и површину, али са другим вредностима. Постоје мере као што су педаљ, рукохват, нарамак, мерица, прстохват, самр, лакат, сноп и сл.

Миле Милосављевић